

NOTES.

- (1) प्रकृतिपर एवादि. p. 2. L. 1. र. It would be better to read this as प्रकृतिपरमाज्ञादि. This would yield very good sense. The only difficulty in this way of reading is that we have to add मा after पर which is not found in the original. The omission of मा seems to be due to the slip of pen.
 - (2) शोधयति. p. 2. L. 1. र. The original reads शोधति. This also is correct. भास्तुतः न्वादित्वादूणकार्यस्यानिलत्वात् शोधतिप्रयोगोपि साधुः ।
 - (3) मा अन्तरे. p. 14. L. 1. मा. One old MSS. reads अवान्तरे.
 - (4) अपेक्षयते. p. 14. L. 3. मा. अपेक्षते seems to be the reading. अपेक्षन्ते seems to be a change suggested by भूतानि.
 - (5) गैणत्वम्. p. 15. L. 8. प्र. Can it be न गैणत्वम्? One न seems to be missing here.
 - (6) p. 27. L. 9. मा. 'इषादिकारिणा प्रतीतेः । इषादिकारिणः प्रतीयन्ते धद्वापदेन देवकर्तृकर्त्वेन च सोमभावसाम्यत्वाच्'. In one of the MSS. this portion is not in the body of the text, but is added on the top of the margin. This MSS. is written in सरीमात्रा. This addition is possibly subsequent. It may be in the hand of S'ri Vitthaleswara himself. It repeats what follows in the Bhashya. देवकर्तृकर्त्वेन and साम्यत्वात् seem to be subsequently changed into देवकर्तृकर्त्वेन and साम्यात् respectively.
 - (7) अन्यभावस् p. 29. 8. L. 8. प्र. Can it be अन्यमावस्?
 - (8) पूर्ववर्त्तिला भाषा इति. p. 62. L. 4. 5. मा. This also repeats what follows in the Bhashya. In the above mentioned MSS. it is not in the body of the text. Same remarks as in No. 6 apply here.
 - (9) कलिलादिभावे. p. 68. L. 2. मा. This is the reading adopted by Ras'mikāra. It is the correct one. कलिलादिभावं is unmeaning.
-

INTRODUCTION.

Srī Vallabhacharya And His Anu-Bhāshya.

S'rīmad Vallabhacharya, the author of the 'Anu Bhāshya', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.), in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmana Bhatta, and Yallammagaru was his mother. He was a Telugu Brahmin studying the Taitiriya S'ākhā of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Ramanuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshitas, and were devoted to Krishna in the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana-Mohanji in the Seventh Pitha is the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayana Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmana Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnuswami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Darsanas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the Saiva and Vaishnava Agamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaishnava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the South. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya-Nagar or Vidya-Nagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaishnava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyias. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tirtha, the Mādhva, and some representative of Mayavadins. It seems also clear that the Dwaita philosophy of the Mādhvas could not hold its own against the attacks of S'āṅkaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitam, from Vyāsa Raya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishnadeva Raya, under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tirtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Advaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'āṅkara; hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतव्याकरणम्' disarmed the opposition of both Vaishnavas and S'āṅkaras. The position taken up by Vallabha

was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama Venisauhara, was the follower of a system of philosophy which combined in itself the Pure Advaita of the Upanishads and the Bhakti-Marga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishnadeva, Vyasa-Tirtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakābhiseka' with Hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and resumed his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present there. Vyāsa-Tirtha, the Mādхva, actually requested him to be the head-priest of his Maṭha after him. Vyāsa-Tirtha with king Krishnadeva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to Sri Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyāsa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

During his visit to Vraja, Vallabha set up the Shrine of Sri Nathaji on the holy hill Govardhana in a temple built for that purpose by one Purna Malla Kshatriya. There Vallabhacharya used to pass his Chātūr-Māsa i. e. Āśadha Śukla eleventh to Kārtika Śukla eleventh every year. Here he developed the asthetic side of Vaishnavism by refining and perfecting the mode of worship Sevā-Marga. During his stay in Vraja, on the midnight of 11th day of the bright half of Srāvanya, he says he had holy communion with Lord Krishna, who commanded him to initiate Jivas in His Service. This initiation consists of two parts: one is the formula to be repeated by the aspirant before the deity by holding Tulsi-leaves in hand and afterwards placing the same at the feet of the deity through Acharya, and the other part is the effect of the same, on the devotee, by which he becomes the Adhikari in the Sevā-Marga of Lord Sri Krishna. He married one Mahalakshmi. He had two sons by her viz. Sri Gopinatha and Sri Vitthalanatha under whom the Sampradaya flourished considerably.

While he was staying in the north of India, Vallabhāchārya came into contact with Kes'ava Kas'mīrin, the famous Nimbarka scholar, and Chaitanya, the Bengal Saint. They were both Krishṇopasakas, and it seems from Sampradayika Gathas that their relations were very cordial. Kes'ava presented his pupil Madhava Bhatta Kas'mīrin to Vallabha in Dakshina of आप्नवाच्यम्. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the amanuensis of Sri Vallabha. It seems that during Madhava Bhatta's stay with him at Adel, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote Purva Mimānsā-Bhashya, Brahma-Sūtra Bhashya, Tattvadip-Nibandha with his own commentary, Sūkshma tilki and Subodhini on Śrimad Bhāgavata, and the sixteen Prakarana Granthas giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his Purva Mimānsā Bhashya is available now. Any Bhashya, as we have it now, is not wholly written by him.

The last Adhyāya and a half of the Bhashya is finished by his son Vitthaleśwara. Sūkshma tīkā is almost lost. Even Pushti-Pravaha-Maryada-Bheda one of the minor Prakaraṇas, is not available as a whole. The Bhagavata-Subodhini is available only on the 1st, 2nd, 3rd, 10th and a portion of 11th Skandhas. It is probable that Vallabha wrote on all the Skandhas.

During his stay at Adel, after the completion of his Bhashya on पूर्वोत्तरमीमांसा, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose, and affixed the same to the doors of Kāsi Viśvanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which, Vallabha left Benares. This work seems to have created a great stir in the world of scholars then living. One Ayyanna Dikshita actually mentions it by name in his Vyasa-Tatparya-Nirnaya. Ayyanna's seems to be a veiled attempt to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statements of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both Parinama and Vivarta as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent Sankhyas and Naiyayikas, it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches Vivarta alone in his Brahma Sūtras.

The last portion of his life was passed at Adel. Here he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishṇa with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he burnt his Parṇasāla, joined the Sannyasa Āśrama, and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed मौनग्रन्थ, and on the 2nd day of the bright half of Ashadha Samvat 1587, he left this world mid-day.

S'rī Vallabhacharya gave permanent form to his views, which were propounded by him in the convention of king Krishnadeva of Vijayanagar, in his commentaries on the Pūrva and Uttara Mīmāṃsas. From internal evidence available from his writings which are extant, we have reason to believe that he completed his Bhashya both on Pūrva and Uttara Mīmāṃsas. His mention of 'चक्रार्थ मीमांसाद्यमाष्ट्यम्' in his Prakāśa on the opening verses of his Tattvadipa Nibandha would rather suggest an accomplished fact. In numerous places in the Subodhini (his commentary on Bhagavata) he refers to both the Bhashyas as siddha-vastu-facts accomplished. 'भावनापद्धत्य पूर्वमीमांसामाष्ट्य एव निरपूर्णः' आ. सु. ३. १. ५. Similarly in 'Veda Stuti Subodhini' he refers to his Bhashya on the Brahma-Sūtras 'भाष्ये विस्तरस्योक्त्वात'. We do not find this alleged विस्तर in the Aṇu-Bhashya as written by Vallabhacharya. In the Subodhini on 3. 4. 7. Vallabhacharya writes 'एतान्येव शुणोपर्दृष्टे पोदशापिकरण्या प्रतिपादितानि'. शुणोपर्दृष्टः is the 3rd Pada of the 3rd

Adhyaya of the Brahma-Sutras. The mention by Vallabhacharya of 16 Adhikarapas as referring to 16 adjectives leads us to the inference that he must have written his commentary on the शुद्धोपसंहारपाद before he came to write his शुद्धेभिन्नी on the 3rd स्कन्ध. In the Anu Bhashya we do not find any reference to these 16 विशेषाण्डs. Nor was the Prakas'akara aware of this, when he first wrote his commentary on this Pada-Bhashya. In the revision which he seems to have made after he finished his शुद्धेयमुखोधिनीप्रकाश, he added this in his Prakāś'a at the end of each of sixteen Adhikarapas, as we find in the original. On a perusal of the Anu Bhashya itself, we find that it is an abridgment of a bigger work on Brahma-Sutras of Vallabhacharya. In the ईश्वराधिकारण there is no reference to the refutation of सांख्यs, though in the beginning of the fourth Pada of the 1st Adhyaya mention is made that सांख्य's theory is refuted in the ईश्वराधिकरण. In one place it is mentioned that आविर्भावतिरोभावपाद will be explained in details in the तदनन्यत्वाधिकरण, but there beyond the bare mention of the words आविर्भाव and तिरोभाव, we do not find anything else. This is possible only in a work of the nature of an analysis. Besides in शुद्धेभिन्नी we meet with references to Sūtras of 3rd and 4th Adhyayas, and in some places we find the interpretation as given in Subodhini different from the one found in अशुभाष्य. Of course there is no विरोध or violence to the general views of Vallabhacharya, but difference there is. As an instance we cite 'जगद्व्यापारवर्जनम्' v. ४. २२. ब. स. The interpretation of this Sūtra as given in Subodhini is to the effect that the ऐश्वर्य of the शुक Soul is unlimited in all respects, except the power of creation etc. of the Universe. In Anu Bhashya on the same Sūtra, the question is discussed, whether there is any जगद्व्यापार or सांखारिकता in लोलाद्य, and the same is denied. These facts lead us to the inference that Vallabhacharya must have written an exhaustive commentary on the Brahma Sūtras, and the Anu Bhashya which is available at present, is an analysis or a smaller edition of that big work. The name 'अशुभाष्य' also supports our inference. Almost all the works of Vallabhacharya have double editions, e.g., the सूक्ष्मीका and शुद्धेभिन्नी on S'rī Bhagawata, the नियन्त्र and its प्रकाश. Hence it appears that Vallabhacharya first completed his commentaries on पूर्व and उत्तर मीमांसा. The mention of this fact in his प्रकाश on नियन्त्र can be explained on this hypothesis alone. After the completion of these पूर्व and उत्तर मीमांसाभाष्यs they became prevalent among the Pandits of Benares following the Bhātta school of Mimamsa and मायावाद of S'ankara. On account of this opposition Vallabhacharya had to come down from Adel to Benares, and proclaim again his views on पूर्व and उत्तर मीमांसा through his पत्रावलेच्छन as mentioned above.

Vallabhacharya, during his stay of fifteen to twenty years at Adel, wrote out all his works during the interval of अनवस्थ from Sevā. When he passed away, his first son धीरोक्तीनाथ was about twenty, while the second son S'rī Vitthalanatha was about fifteen. S'rī Gopinatha was in a position to get the benefit of his father's teachings, but through unfortunate circumstances, the संग्रहाय could not get the benefit of the knowledge of the Acharya's teachings, through him. S'rī Gopinatha and S'rī Vitthalanatha were on extremely cordial terms, as found from the letters passed between them. About Samvat 1620 or so S'rī Gopinatha left this world at Juggannath Puri, and soon after, his only son S'rī Purushottama followed him.

This unfortunate event embittered the feelings of the widow of S'ri Gopinatha, and as a result the original works of श्रीवल्लभाचार्य were taken away by her. Under these circumstances, श्रीवित्तलनाथ tried his utmost to collect the writings of his father, but it appears that he succeeded only in securing the fragment of Anu Bhashya, but could not get the copy of the bigger or complete Bhashya. He had to satisfy himself with the portion of अनुभाष्य which could be secured by him.

In Samvat 1622 S'ri Vitthalanath left Adel for good, and migrated to S'ri Gokula, and adopted it as his permanent residence. During his stay at श्रीगोकुल from 1622–1642 Samvat, he came in contact with Emperor Akbar, Birbal, Todarmal, Rai Purshottama and others. Emperor Akbar made a gift of Gokula and Jatipura villages to Vitthalaswar. Akbar in another of his Sanad gave him permission to graze his cows on all lands including the royal ones also. It appears from this time Vitthalanath, who was up to this time known as Vipra or Dikshita, came to be styled Goswami, a name by which all his agnate descendants are known to this day. How much he loved S'ri Gokula and Govardhana can be learnt from the description of the same in the Anu-Bhashya on 4. 2. 15. B. S., where it is placed above the Vyapi Vaikuntha, on the authority of a Rik. Here he got perfect peace, and it was here that he completed the remaining portion of the अनुभाष्य. Though we have not got Vallabhacharya's Bhashya on the last Adhyaya and a half, the portion of the Bhashya as written by S'ri Vitthalanath has admirably succeeded in bringing out the interpretation of his father on these Sūtras. Thus the संप्रदाय has to depend on this Anu Bhashya as the final authority on Brahma-Sūtras. The आचार्यत्व of the संप्रदाय, for this reason, has been attributed by some to the father and son combined. Whatever that may be, the Anu-Bhashya has been since then the chief authority of गोपालाचार्य Vaishnavas.

Vitthalashwara passed away in Samvat 1642. After him Purushottamaji is the first commentator on the Anu Bhashya.

S'ri Purushottamaji the author of Bhashya-Prakāś'a was born on the 11th day of the bright half of Bhadrapada 1724 Samvat at Gokula. He is Seventh in descent from S'ri Vallabhacharya. In his childhood he seems to have come under the influence of two Scholars S'ri Krishna-Chandrajī Maharaja and Chacha S'ri Gopes'aji. The former was his grand uncle and also his Guru (ग्रन्थाचेन्द्रन्धदाता). Chacha Gopes'aji stood in a similar relation to him. Before Purushottamaji, his guru S'ri Krishnachandrajī had begun to critically study the Anu Bhashya. His labours resulted in a rough draft of the Bhava-Prakasikā and a fragment of the commentary of Guṇopasanhāra Pada of Anu Bhashya. The latter has been completely incorporated by S'ri Purushottamaji in his Bhashya-Prakāś'a on that portion. The rough draft of Bhava-Prakasikā seems to have been utilised in the work current under that name in the Sampradaya. The copy of the same in the hand of S'ri Purushottamaji seems to be a revised version of the original. It summarises what is contained in the Anu Bhashya and Bhashya-Prakāśa combined. Chacha Gopes'aji's influence on Purushottamaji seems to be apparent on a comparison of the Tikkas of both on the Subodhini of the Bhagavata first स्तुव. Almost the whole of Chacha Gopes'aji's Tippāni seems to be incorporated in his Prathama-Skandha-Prakāśa.

Purushottamaji seems to have migrated from Gokula to Surat in Gujarat with his uncle S'rī Vraja-Rajaji soon after 1737 Samvat. After this date S'rī Vraja-Rajaji settled at Surat, where he raised the Haveli for S'rī Bala-Krishnaji. Vraja-Rajaji was childless. He was a great scholar of the Prameya School of the Sampradaya. From him S'rī Purushottamji got in inheritance the Swarupa of S'rī Bala-Krishnaji with the Mandira. Purushottamaji acknowledges this obligation in the opening verses of his Bhashya-Prakāsa. Though Purushottamaji seems to entertain the greatest respect for S'rī Vraja-Rajaji, the Prameya mode of thought of his uncle, does not seem to have appealed to him. Purushottamaji's writings can be equally appreciated by both scholars Sampradayikas and others.

Purushottamaji's literary activities continued at Surat and Dumas for forty years and over. It seems that he did not live long after 1781 Samvat second Ashadha Sudi 10th Thursday, on which day by a writing he bequeathed all his property including the Swarūpas of S'rī Balakrishnaji and S'rī Vrajes'aji with temples and everything to his namesake cousin.

Between the period of S'rī Vitthaleswara and S'rī Purushottamaji, Anu-Bhashya does not seem to have received requisite attention. Some of the descendants of S'rī Vitthaleswara might have read the Anu-Bhashya here and there, but the absence of any commentary during almost a century, would rather suggest that sufficient attention was not bestowed on the study of the Anu-Bhashya. S'rī Hari Rayaji the illustrious descendant of Vitthaleswara did copy out Anu-Bhashya in his own hand, but being extremely emotional, he has not chosen to write anything like a commentary, on the Anu-Bhashya. When Purushottamaji approached Anu-Bhashya for his studies, in the absence of any tradition, he felt himself baffled, as can be seen from the concluding verse of the Bhashya-Prakas'a 'संप्रदाये निष्ठे'. It was a question to him as to how he should find out a mode by which he can thoroughly master Anu-Bhashya. Fortunately for him, there was his Guru S'rī Krishṇa Chandraji, another descendant of Vallabhacharya. It is possible that the seed of comparative study was sown in Purushottamaji by S'rī Krishṇa Chandraji.

Through his inspiration S'rī Purushottamaji, it would seem, thought of undertaking the herculean task of studing all the Brahma-Sūtra-Bhāshyas that were available in his times. Being a Goswami himself, there was no dearth of riches, and in a city like Surat where he lived, materials were ample. With the help of these riches, it seems, he secured not only authentic texts of all the Bhāshyas, but he seems to have collected round him a band of scholars of those various schools, so that he could be in a position to understand those Bhāshyas in their true perspective. With this equipment S'rī Purushottamaji approached the Anu-Bhashya, and his masterly review of the systems of शैक्ष, रामानुज, भास्कर, सच्च, विद्य, and वृत्ति is unparalleled in the history of Vedanta literature. Great scholars like पूर्ण, वशीष्ट, वास्तविक्ष, had written commentaries on the Bhāshyas of their respective Acharyas, but nowhere do we find the critical and comparative method such as adopted by S'rī Purushottamaji in the exposition of the Anu-Bhashya.

From the time of S'ri Purushottamaji Sampradayika scholars began to devote their attention to the study of the Anu-Bhashya. Different scholars began to study the Anu-Bhashya, and expound the same in their commentaries from diverse standpoints. S'ri Mathuranathaji and S'ri Muralidharaji both descendants of S'ri Vallabhacharya belonged to the house of S'ri Gopinatha Dikshita. Both of them were great Mimānsakas. They have written commentaries on the Anu-Bhashya independently of S'ri Purushottamaji. In their commentaries they display their great hold over the Mimānsa school of philosophy. The commentary written by S'ri Mathuranathji is called प्रकाश, while that written by S'ri Muralidharaji is named विद्वानत्रपर्चिष्ठ. S'ri Mathuranathaji's commentary has not been in print at all upto this day, while S'ri Muralidharji's commentary on the first three Sūtras has been published by S'astri Ramanatha in his विमुक्ती collection. The manuscripts of both these commentaries hitherto seen by us are incomplete. The Sampradayikas, when they separated, divided, it would seem, even manu-scripts by metes and bounds. The result of this was rather unfortunate, because both the parties did not get a complete work. This explains how the commentary of S'ri Muralidharaji is available on समन्वय अध्याय alone. S'ri Mathuranathaji's commentary also is available only on the समन्वय अध्याय. Copies of both seen by us end abruptly, which rather goes to show that both these authors might have completed their commentaries. There is one commentary named आशीशप्रसाद written by one S'ri Balakrishnaji son of S'ri Vallabhaji. He also seems to have flourished at Kotah 1745 Samvat.

Two other commentators namely S'ri Vrajanathaji and S'ri Giridharaji also flourished at Kotah. Vrajanathaji has written a commentary on the Anu Bhashya. It is named वैदानत्सिद्धान्तचर्चिका or प्रभा. S'ri Giridharaji's commentary is called प्रवीण. Both of them are fragments. We do not know whether they completed there commentaries on the whole of Anu Bhashya. Lalubhattaji was a descendant of S'ri Vallabhacharya from the female side. He has attempted to write a commentary on the Anu Bhashya, but has not completed the same. His commentary is named by him as योजना first and then as विग्रहार्थप्रसादिका. Both प्रभा and this योजना in good many places copy the wording of S'ri Purushottamaji and of S'ri Muralidharaji. Lalubhatta in his commentary refers to one गीतात्मकपिकार's view. This तत्त्वपिकार was one S'ri Vallabhaji, a descendant of S'ri Vallabhacharya. We do not know whether he also wrote a commentary on the Anu Bhashya. After this Anu Bhashya with the भाष्यप्रकाश of S'ri Purushottamaji came to be closely studied by योगीगोपेन्द्रजी in his exhaustive commentary named by him रंग. Yogi S'ri Gopeswaraji was a mighty scholar, who flourished in the Sampradaya, after S'ri Purushottamaji. He was born in the Jyeshtha Sud 5th 1836 Samvat. He was also a descendant of S'ri Vallabhacharya. He occupied the seat of S'ri Vitthaleshaji Gadi (the second house), after his grand father S'ri Govindaji, for over sixty years of his life, his father S'ri Gokulotsvaji having gone in adoption on the seat of S'ri Balakrishnaji's Mandira at Surat. We have mentioned above that S'ri Purushottamaji bequeathed all his estates to his namesake cousin another S'ri Purushottamaji. The second Purushottamaji was succeeded by his son S'ri Goverdhanaji, who died childless. His widow S'ri Mahārani Yahuji occupied

the seat for nearly fifty years, and when she found herself unable to carry on the Sevā, in Samvat 1841, she adopted S'rī Gokulotsavaji. This incident was a very beneficial one in the cause of the literary activity of the Sampradaya. Through S'rī Gokulotsavaji his son Yogi Gopes'waraji got the rich treasures of authentic collection of manuscripts of S'rī Purushottamaji. Thus it would not be wrong to say that S'rī Gopes'waraji acquired the literary inheritance of S'rī Purushottamaji. Miraculous powers are attributed to him by Sampradayika Gathas, but we are not concerned with the same at present. On account of his extreme devotion to the नाम and संख्य of God, and his aversion to anything worldly, he was fitly called by his contemporaries as गोपी. He was an all-round scholar. We have seen his draft of the commentary on the पूर्वमीमांसासूत्रः. His नवार्थ, a commentary on the तैतिरीयसंहिता, awaits publication. He felt himself conscious of his knowledge of the world beyond. This explains why he styles himself संख्यावेतु from the 3rd or 4th Pada of First Adhyāya of रसिम्. At the end of रसिम् he writes about himself thus—‘प्रदद्वाः कृतकृत्यथ हृषीश्वराः एष च, प्रमाणशः कृतश्च’, and we think that a perusal of the रसिम् and the नवार्थ, would lead us to completely agree with what he himself has expressed. He seems to have passed away not long after the completion of रसिम् i. e. Samvat. 1897.

The author of रसिम् thoroughly explains not only the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji, but even supplies the want, which was felt by the readers of प्रकाश. प्रकाशकार took for granted, that readers of Anu Bhashya, understood the literal sense of the Anu Bhashya, and hence we rarely find him explaining the literal text of the Anu Bhashya. For this reason, the author of रसिम्, in all places where he finds, that S'rī Purushottamji has not explained Anu Bhashya, tries to give the literal meaning of all the passages of the Anu Bhashya. धीगोपेश्वरजी was a great master, and after him one of his pupils S'rī Giridharji of Benares, also a descendant of S'rī Vallabhacharya, wrote a commentary on the Anu Bhashya. This commentary is purely based on the प्रकाश of S'rī Purushottamaji, and explains the Anubhashya literally. S'rī Giridharji was a grammarian, and so we find him in this commentary displaying his mastery over grammar. Another merit of this commentary lies in the fact, that in the beginning of each अधिकरण, it gives the complete विप्यवस्थ. So that it clears the reading of the Upanishats, according to S'rī Vallabhacharya. He has divided Anu Bhashya into paragraphs, but the chief merit of his commentary lies in its discussion of the various readings of the Anu Bhashya throughout. This commentary is complete, but it has remained upto this day in Manuscripts. S'āstri Haris'ankara Aunkarji has recently undertaken to bring out the edition of Anu Bhashya with this commentary under the patronage of S'rī Muralidharaji Maharaja of Benares, the grandson of S'rī Giridharji.

Itchharam Bhattaji a S'rimali Brahmin of Gujarat was also a contemporary of धीगोपेश्वरजी. He was a devotee of S'rī Ranchhodaray of Dakore, and he lived on the banks of Gomati, in a cell, where he wrote his commentary called प्रधान on the Anu Bhashya. This is a complete commentary. There is no attempt as such, for a display of scholasticism. He explains the literal text

of the Anu Bhashya in such a way, as would enable even a beginner to follow it with little difficulty. The whole Manuscript of this work, in the author's own hand, was seen by us in the collection of the Bade S'rī Mathures'ajis temple at Kotah. It is really unfortunate that Prof. Magnalal Sāstri who has been publishing the Anu Bhashya with this commentary, does not try to get the use of this original Manuscript. Two other commentaries one by S'rī Giris'adharaji, and another of one Ramanarayana are also said to exist.

In addition to these, two वृत्तिः explain the व्याससूत्रः of Badarayana on the basis of Anu Bhashya. One is the भाष्यप्रकाशिकावृत्तिः of S'rī Krishṇachandrapati, mentioned above. This वृत्तिः is bigger than अनुभाष्य and भाष्यप्रकाश combined. The last three अध्यायः of this वृत्तिः are with us, written in the hand of S'rī Purushottamaji, and from the mode in which this Manuscript is written, and from the remark on the last page 'इति वृत्तिः गोखामिदुर्घोषेत्तमैः स्वतुलानां कृता इति श्रुतम्', we are tempted to attribute the authorship of this work to S'rī Purushottamaji himself. At least the final form to this वृत्तिः, was undoubtedly given by S'rī Purushottamaji. Two अध्यायः of this वृत्तिः have been published by us, and the remaining two are in the press. Another वृत्तिः is written by one Bhatta Vrajanatha, a descendant from the female side of S'rī Vallabhacharya, at the instance of king Jayasinha of Jaipur. It is a small one explaining the सूत्रः in the light of Anu Bhashya, but in some places the author seems to be influenced by the वैदेतन्य school, and to that extent its authencity is lessened. It is named मरीचिका. In addition to these, there is one nameless Vyākti also.

Besides these, there are two small works, what are known as अधिकरणमाला. After S'rī Purushottamaji completed his भाष्यप्रकाश, he found from experience, that it was a difficult thing for ordinary people to follow. Hence in order to benefit them, he wrote out this व्याख्यमाला, wherein he has succinctly explained all the अधिकरणः and सूत्रः of Badarayana.

The other work was written by one निर्मलयामाचार्य a Nagar Brahmin and a pupil of लालदार. He was the प्रश्नप्रचारक in the temple of S'rī Dwarakanathaji at Kankroli, during the time of S'rī Vrijabhuśanaji, in Samvat 1835. He has summarised the purport of all the अधिकरणः according to Anu Bhashya in a simple manner. Both the treatises are already published.

In addition to this there is one Anu Bhashya Tattva in S'rī Mathureshaji's library at Kotah. This work has somehow remained unknown in the Sampradaya. One वाह्यदेव has written वैदेतन्याचार्यी to explain sutras of Badarayana according to Anu Bhashya. One S'rī Vrajanathaji son of S'rī Raghunathaji and pupil of वाह्यदेव belonging to चन्द्रमाती's house has written the meaning of अधिकरणः in Karikas. Some Karikas on Anu Bhashya were composed by S'rī Dovakinandanaji, the grandson of विठ्ठलनाथदीक्षित.

Thus the descendants of the seven sons of S'rī Vitthalanatha Dikshita have devoted their attention to the Anu Bhashya. S'rī Mathuranatha and S'rī Muralidharaji were the descendants of S'rī Giridharaji, the first son of S'rī Vitthalas'a. In the second son Govindaraya's line, we have S'rī Harirayaji and S'rī Gopes'waraji, the author of Ras'mi. In the 3rd son S'rī Balakrishnapaji's line

we have S'rī Krishṇachandraji, and his worthy disciple S'rī Purushottamaji, the author of the भाष्यप्रकाश. The fourth son S'rī Gokulanathaji's line became extinct soon after him, and we have not got materials to learn how Anu Bhashya was understood by him. In the fifth son S'rī Raghunathaji's line, we have S'rī Devakinandanaji तात्कर्तिप्रकाश S'rī Vallabhaji, while S'rī Giridharaji of Benares was a representative of the sixth son S'rī Yadunathaji. The seventh son S'rī Ghanshyamaji had one representative Chacha S'rī Gopesc'aji. He has not written on Anu Bhashya, so far as we know, but we can learn his views from his commentaries on the 1st and 2nd सूत्र of the Subodhini. Thus from the time of S'rī Purushottamaji down to the time of Pandit Gattoolalaji, who also made an attempt to expound Anu Bhashya, and S'rī Jivanaji of Bada Mandira at Bombay, who is said to have written a रुचि on Anu Bhashya, the सांप्रदायिके have devoted their attention to the Anu Bhashya.

In conclusion we ought not to omit reference to one work which passes in the name of थीमद्गाय of S'rī Vallabhacharya. Some pages of the जिज्ञासापिक्षण and first Pada of the third Adhyaya and 11 Sūtras of the second Pada have been seen by us. The portion from the third Adhyaya has been published by us in the monthly Pushti-Bhakti-Sudha. From the style, this seems to be a clumsy attempt of a writer of recent times. All copies seen by us are new. The style is such as leaves little doubt in our minds, as to the spurious nature of this production.

Having thus surveyed the manuscript-literature on the Anu Bhashya, we shall see how Anu Bhashya was attended to, after printing was introduced into India. The credit of having published अनुभाष्य for the first time, is due to the Asiatic Society of Bengal, who got Pandit Hemchandra Vidyaratna to edit the same in Bibliotheca Indica Series. This text was based on three manuscripts. As a first attempt it was welcome, but its text is unreliable in good many places. Pandit Hemchandra's describing the अनुभाष्य as द्वैतादेवतपर व्याख्यान has done great injustice to S'rī Vallabhacharya. The system of S'rī Vallabhacharya was and is always known as the त्रुट्टादेवत. It is difficult for us to understand how this fact escaped the notice of the learned editor. However with all its short-comings, we must acknowledge our obligations to the learned editor, because it was through his efforts that Anu Bhashya of S'rī Vallabhacharya became available in print to the public, for the first time as early as 1897 A. D.

After this Pandit रंगोपालजी edited Anu Bhashya with भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji for the Benares Sanskrit Series. The Benares edition was a creditable attempt of the late Pandit Ratna Gopala. It was this edition which paved the way for people like ourselves, for the study of the Anu Bhashya. But the Benares printing left much to be desired. It did not do justice either to Anu Bhashya or Bhashyaprakasha. One always found it difficult to follow the Bhashya-Prakasha without proper paragraphs and punctuation. There were also many typographical mistakes.

Sāstri Ramanatha then published the first विस्तृत of the Anu Bhashya with five commentaries under the patronage of Srimad Goswami S'rī Gokulanathji Maharaja of Bombay.

Mr. Magnalal S'astri M. A. of the Deccan College at Poona has published recently the आचार्य's portion of Anu Bhashya with the commentary रसीद of Itchharama Bhattaji. The रसीद is a great help in understanding the literal text of the Anu Bhashya. In the Bombay Sanskrit Series is published Anu Bhashya under the editorship of S'astri S'rividhar Pathak of Poona 1921 A. D. This edition claims to be a critical one, but a comparison of its text with that of the Benares edition would show that the claim cannot be maintained. In good many places the text is incorrect and unreliable. Even instances are there where सूक्ष्म are not correctly printed. Generally we should have expected the Bombay Sanskrit Series to maintain a high standard, and we are disappointed to see that it is not maintained in this edition, in spite of the materials available to the learned S'astri. The present attempt to publish the Anu Bhashya with Bhashya-Prakash together with the rare commentary रसीद is undertaken under the following circumstances. In spite of four or five editions of Anu Bhashya, we felt that the text of Anu Bhashya had not been done justice, which was due to it. We have been fortunate to secure the original copy of the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji in his own hand, and comparing the same with the Benares edition, we felt that the literary acumen displayed in the original, was lost in the printed text. S'rī Purushottamaji was a great master. His critical faculty was unparalleled. His love of accuracy was so great, that the quotations made by him, from the works of other writers, when compared with the printed texts of those works, were invariably found by us, to be at an advantage in point of accuracy. From his manuscript we find him putting a point, where we use a coma, for a full stop he makes one stroke, and for a complete idea he puts two perpendicular strokes. When he wants to begin a fresh paragraph he puts two perpendicular strokes, and leaving a space of half an inch, he puts another two strokes, and then begins a fresh paragraph. Important words are coloured with red senna. S'rī Purushottamaji has revised this manuscript at least three to four times. Where he thought that an addition was necessary, he would affix a fine slip and rewrite over it. Where the angle mark was above the line, we had to look for the addition on the top of the page on the margin, counting the number of lines mentioned at the end of the addition. Where the angle was below the line, we had similarly to look for the addition at the bottom of the page.

S'rī Purushottamaji was a great authority in the Sampradaya, and the copies of the भाष्यप्रकाश became current at once in the Sampradaya. The result was that some of the copies which were made before the revision by S'rī Purushottamaji, did not contain the same. Even our original copy misses the latest revision, because after it was copied fair, it seems the learned author once more revised the same. Yogi Gopeshwarji had before him the original referred to above. It would seem, he had not before him the copy of Bhashya Prakāśa containing the last revision, because we have invariably found the latest addition not commented upon in रसीद, even in those places where an explanation would seem extremely necessary. Such a copy of the भाष्यप्रकाश has also been fortunately available to us. S'rī Purushottamaji has studied all the then existing systems of Vedanta in a critical method. His criticism against other systems are very fair, and a student of Anu Bhashya

who wanted to study the Anu Bhashya in a comparative method, this was the only commentary that was available in the अनुभाष्य. But S'ri Purushottamaji's style is rather difficult. The literal text of the Anu Bhashya in good many places was not cleared up so as to help the beginners. This want has been amply fulfilled by Yogi S'ri Gopeswaraji in his रसिम्. रसिम् explains both the Prakasa and the Anu Bhashya. The Prakasa is referred to by him in his commentary by the words 'प्रकृते', while Anu Bhashya is referred to by the word 'आद्ये'. This रसिम् was completed by S'ri Gopeswaraji in Samvat 1897. We had heard of it a dozen years back, but upto 1917 we had not been fortunate to see the copy of the same. Though we visited and searched the libraries of Kotah, Kankroli, Nathadwar, and other places, we were unable to trace a complete copy of this commentary. It seems except the original which is in our possession, there is no complete copy of this manuscript available anywhere. Through a lucky coincidence the first instalment of this manuscript, came to our hands in 1917. Since then through a series of incidents, almost the whole manuscript of रसिम् in the author's own hand, has been available to us. But there was one difficulty in this manuscript. In many places it is most illegible, and the deciphering of the manuscript has taxed our patience to the utmost. With all the care that has been bestowed on it, it is possible that something may have escaped our vigilence. Whatever that may be, we believe that Anu Bhashya as explained and enlarged in the भाष्यप्रकाश and रसिम् would be the best guide to the right understanding of the Anu Bhashya of S'ri Vallabhacharya.

We would have liked to commence the printing from the very beginning, but we could not do so as in the original manuscript of रसिम् pages 3 to 21 are missing. We have got another copy of the same, but it is hopelessly incorrect. For this purpose we went to Nathadwar, and H. H. the Tilakayita S'ri Govardhanalalji was kind enough to lend us the manuscript copy of जिज्ञासाधिकरण of रसिम्. But on comparison of this copy with the one in our possession, it appears to be a first draft of रसिम्. Goswami S'ri Gopeswaraji Maharaja, the present occupant of the seat of S'ri Vitthlesaji's Mandira, did not come to Nathadwar, as usually he used to do, during the last Annakoota festival. If he had come, it was possible to take search, if there was a manuscript of his portion of रसिम् in his temple collection, because it was in this temple that Yogi Gopeswaraji carried on his labours about a hundred years ago. In these circumstances in order to avoid delay, we decided to commence the printing from the third Adhyaya.

The first Pada of the third Adhyaya elaborates the process of the five आहुतिः of भद्र, सोम, वर्ष, अन्त and रेतः through which Devas secure a body which is fit for the attainment of the knowledge of Brahman in case of a निष्काम अधिकारी. All the Acharyas have attributed वैराग्य as the chief object of this Pada, but S'ri Vallabhacharya differs from them all, and shows that वैराग्य may be a subsidiary object, but the main purport of Badarayana in these Sūtras is to show the process of five आहुतिः offered in five fires viz चुलोक, पर्जन्य, पूर्णी, दुर्व and गोप through which the body fit for the attainment of ब्रह्मान is developed by the presiding deities in case of a निष्काम अधिकारी.

We have refrained from entering into further details of the अधिकरणs and सूत्रs, for they have been very beautifully summarised by S'rī Purushottamaji himself in his वेदान्ताधिकरणमाला published by us some time ago, and whatever remains to be said, we propose to say, when the whole work is completed, in an exhaustive introduction.

The text of Añu Bhashya is based on the following manuscripts.

- (a) Manuscript belonging to S'rī Datnodaraji grandson of S'rī Vitthales'wara. This manuscript is a very reliable one and at the same time it is well written and well preserved.
- (b) Another manuscript equally old and accurate.

Both these Manuscripts were kindly lent to us by H. H. the Tilakayita Maharaja of S'rī Nathadwar. S'āstri Nandakis'ora took them out for us.

- (c) A manuscript very old and accurate, but in some places, mutilated.
- (d) A manuscript old and fairly accurate.
- (e) A manuscript well written old and fairly accurate. These three manuscripts C. D. E. were received from the collection of Pandit Gattoolalaji in Bombay.
- (f) (g) (h) Three manuscripts about 100 years old and fairly accurate. These three were received from H. H. Goswami S'rī Gokulanathaji Maharaja of Bombay.
- (j) A manuscript received from the collection of S'rī Gokuladhis'aji's temple of Bombay through the kindness of H. H. Goswami S'rī Maganlalji Maharaja. This manuscript was taken out for us by S'āstri Chimanlal.
- (k) A manuscript received from H. H. Goswami S'rī Ranchodlalji Maharaja of Porbander. This mss. was brought to us by S'āstri Harikrishna.
- (l) A mss. received from the collection of H. H. Goswami S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kamwan. This mss. is dated 1787 Samvat and though not very accurate belongs to a rather different recension.
- (m) A mss. received from H. H. Goswami S'rī Muralidharaji Maharaja of Benares from the Gopala Mandira collection. This was brought to us by S'āstri Haris'ankar Aunkarji.
- (n) The edition printed in Bib. Ind. Series. Calcutta.
- (o) The edition of the Benares Sanskrit Series edited by Pandit Ratna Gopala Bhatta.
- (p) The edition of Prof. Maganlal S'āstri M. A. published in Vaishnava Parishad Series.
- (q) The edition published in the Bombay Sanskrit Series.

In addition to these, in cases of doubt, we have consulted S'rī Krishnachandraji's भावप्रकाशिकारूपि and वेदान्ताधिकरणमाला, the former written in the hand of S'rī Purushottamaji himself.

The text of the Bhashya Prakas'a is based on the original copy written by the author in his own hand. For the portions which are added by the author subsequently to this copy in his fair draft, and which are not incorporated in this manuscript, we have based the text of those additions on three copies. At one time we thought of bracketing this last addition, but on a further consideration, we thought that as the author himself wanted to incorporate the same, it would not be fit to mark out the same.

- (a) A mss. dated 1787 Samvat received from his H. H. Goswami S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kamwan.
- (b) A mss. received from H. H. Goswami S'rī Ranchhodlalji Maharaja of Porbander.
- (c) (d) Two mss. received from Pundit Gattoolalaji's collection of Bombay.
- (e) The edition in the Benares Sanskrit Series.

The text of the रेम is based on the original copy in our possession as stated above.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

Bombay, }
5-2-26. }

M. T. Telivala.

श्रीकृष्णाय नमः ।
 श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
 धीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्भासूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रस्मि-परिवृंहितम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ (३-१-१)
 सर्वोपनिषदां सिद्धो छविरोधे समन्वयः ।
 कथं घोधकता तासां स तृतीये विचार्यते ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रीहर्जियति । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ अथ तृतीयाध्यायं व्याचिल्यासवः सङ्गतिं वकुं पूर्वाध्यायार्थं सारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः सर्वेत्यादि । ‘तं त्वौपनिषद्’मित्यादिश्चुतेर्ब्रह्म-पूर्वोपनिषद् एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्बन्धं आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विलङ्घस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां वेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे, सिद्धः, मुख्यतया उपनिषद् एव ब्रह्मवेदिकाः, नेतरदित्येवं द्वटो जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां घोधकता निर्विचिकित्सशावदज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणत्याकाङ्क्षीदेति । ऋणिभिः स्वस्वद्वृक्षोपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् । अतस्तनिवृत्यर्थं स तासां घोधकताप्रकारस्तृतीयेध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथो-रस्मिः ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ ‘आला वा अर’इस्व निदिध्यासनमत्र समाधिरूपम् । भक्तिमार्पीयत्वाद्वाप्यस । समाधिदृष्टान्तदृष्टान्तिमानसीसेवायाः साधनेषु मुख्यत्वात् । सङ्गतिमिति । वक्ष्यतेऽग्रे । उपेदातादिरूपा ताम् । तन्निवृत्तीति । आकाङ्क्षानिवृत्यर्थम् । घोधकतेति । विद्यानिष्ठैकत्वप्रकारेण घुल्त्वप्रकारेण वेति कथंशब्देनोक्ते घुल्त्वप्रकारेणेति फलिष्यति । ‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि’तिथुतेस्तद्विषयीनां घुल्त्वैचित्यात् । कारिकायां ‘स समन्वय’ इति वकुं शक्यते, तथापि प्रथमेऽध्यायेऽतिव्यासिरत एवमुक्तम् । विद्याप्रतिपादकानां विशेषसमन्वय इति चेदस्तु । निरूप्यत इति । विचारोऽत्र परपक्षनिराकरणपूर्वकस्पक्षस्थापनम्, निरूपणसोक्तरूपत्वात् । सामान्यप्रकारजिज्ञासायाः सर्वोपनिषदत्रिपादत्वप्रकारजिज्ञासायाः विशेषप्रकारजिज्ञासायाः विद्याविषयत्वेन सर्वोपनिषदत्रिपादत्वप्रकारजिज्ञासाया जनकत्वेन हेतुना विचार्यत इत्यर्थः । प्रथमेति । ब्रह्म-

एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव या ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पोद्वातत्वम्, तद्वत् तृतीयस प्रथमविषयभूतोपनिपत्तियोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेष्टत्वात् तथात्वं सङ्गतिः । द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकमाव एव सङ्गतिरिति वोधितम् ।

नन्यं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोत्तर्थत्वेन युक्तः, न तु वोधकताप्रकारविचार इति शङ्कायां स्वोक्ते गमकमाहुः एकमित्यादि । शुरुगुसादुपनिपद्धिः श्रुतं ब्रह्माध्यायद्वयोक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम् । तदुपायभूताद्योपासनाः सर्वशाखासु कविद्वाक्येन प्रकरणेन वा वोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारवोधनेन विद्यां जनयति । तां विद्यां ताद्यग्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थकपेनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते । पादे च यथाधिकारमेकामनेकां वा जनयन्तीति फलति । अतो यदि वोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात्, तदोपासनामात्रं चिन्तयेत्, न तु विद्यकत्वानेकत्वम्, प्रयोजनाभावात् । अतस्तच्चिन्तनाद् वोधकताप्रकारविचार एवार्थं इति ज्ञायत इत्यर्थः ।

रद्धिमः ।

निष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं प्रथमार्थसं प्रकृतिपर एवादिगतकारणत्वनिरासेन शोधयति स प्रथमार्थशोधकस्त्वात् । उपोद्धातत्वमिति । ‘चिन्त्यां प्रकृतसिद्धर्थभुपोद्वातं विदुर्बुधाः’ । प्रथमेति । प्रथमविषयीमूलायोपनिपत्तविष्टो यो वोधकताप्रकारोऽभिन्ननिमित्तोपादानताप्रकारः तेन ज्ञानं विदेति तं शोधयति, अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनैकेन विद्यानेकानन्दमयत्वादिप्रकारैर्वा ज्ञानं विदेति विमर्शेऽनेकानन्दमयत्वादिप्रकारैरित्येवं शोधयति यो वोधकताप्रकारः समन्वयविषयविषयकविदेति वोधकताविशेषप्रकारः स तथा, तस्य भावस्त्वा, तयेत्यर्थः । तथात्वमिति । शेषशेषिभावः । समन्वयः प्रथमार्थः शेषी । विद्याविषयत्वेन समन्वय इति शेषः । सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरिति यावत् । प्रसङ्गेऽन्तर्भूता । उपजीव्येति । कारणं विषयविधया निराकृतविरोपं विद्यायां न त्वनिराकृतविरोधम् । ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चैरेणात्मापहरिणे’ ति श्रुत्युक्तदोपापत्तेः । उपजीवकं कार्यं विद्या तृतीयाध्यायार्थः । एवकारणं शेषशेषिभावसङ्गतिव्यवच्छेदः । वोधितमिति । कारिकया वोधितम् ।

‘आत्मा वा अर’ इति श्रुतावार्थकमेण ‘द्रष्टव्य’ इति पश्चादन्वयीत्याशयेनाहुः शुर्वित्यादि श्रुतमित्यन्तम् । श्रोतव्य इत्यस्येदम् । निदीति । समाधिनिदिध्यासनं मानसी सेवा । तदुपायेति । मानसीसेवारूपमेत्याशयमूलात्थितशुद्दिद्वाग् । यद्यपि मानसीसाधनं ततुवित्तजे, अन्यानि श्रेयासि च, तथापि जैमिनिमत्तोपन्यासासाक्षरणं चित्तशुद्दौ भक्तिरूपासनया चित्तशुद्देभाष्ये साधारणत्वादुपासनाः साधनत्वेनोक्ताः । अनुगमाव । वाक्येनैति । ‘आत्मेत्येवोपासीते’त्यादिना । प्रकरणेनैति । यथा चिन्तयेदिति । तृतीयचरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्तयेत् । एवेति । अध्यायार्थत्वेन साधनविचरव्यवच्छेदक एवकारः । फलाध्याये ‘साधनैवेष्विद्यदी’त्योपासनाभिरित्यर्थः साधनैरित्यस्य ।

स साधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥ ३ ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावास्तियोग्यता ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु यद्युपनिषद्गीष्योधकताप्रकारचिन्तनमेतद्व्याख्यादि-
बोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थांस्त्रिभिराहुः स साधन इत्यादि ।
'ब्रह्मविदामोति पर' मिति परमासिसाधनतया यज्ञानमुक्तम्, तद्परोक्षमेव विवक्षितम् । 'तस्मिद्
द्वै परावरे' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'सर्वं हि पश्यः पश्यती' लादिषु द्वयोः प्रयोगात् । तच न
शब्दव्यवणमात्रादिति मननादिविधिभिरवसीयते । यत्र तुनः शब्दव्यवणमात्रात्, तत्रापि
शुद्धिरवश्यमस्तीति फलभलादेव ज्ञायते । ततः पूर्वं शुद्धिर्मुख्या । हि अतो हेतौः जन्मना कर्मणा
शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्यां जनयन्ति, वा अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेषि
वरणमात्रविषये । तत्र दृष्टान्तः यथा योगे । अतो 'निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणे'ति-
श्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येषि केवले वरणविषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । 'यदि
शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् चहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेन'ति योगबोधकव्यानविन्दुश्रुते 'योगेनैव
दहेदं हो नान्यत् तत्र कदाचनेऽति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणात् । एवं वरणेषि,
'पापकर्ण' इति । 'अपूर्तः पूर्तो भवति मां स्मृत्वे'ति तापनीयथुतेः । 'कोटिजन्मार्जिते पापे
कृपिः क्लेशे च वर्तते । भक्तानां णशं निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तिः' इति ब्रह्मवैवर्तवाक्याच्च
भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवत्तैव सम्भवात् । एवं विविधेष्विधिकारिषु भगवदिच्छया सम्भवत्सु
मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाम्यामेव सिद्धिरिति तत्र विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत्
जघन्याधिकारिणां शुचित्वं विचार्यते । तादेशेषु द्यूयैव व्यासचरणानामेतदुद्यमात् । तथाचोपो-
द्धातः सहकारिसम्पत्तिरूपतत्तदर्थः । ततो द्वितीये पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य
ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्याधिकारे जीवस्य सिद्धे
रदिमः ।

न शब्दव्यवणेति । 'वेदान्तविज्ञानशुनिश्चिताथो' इति श्रुत्युक्तात् । तव्यस्य विषयौ
विधानादहुः मननेति । ननु भक्तौ 'थ्रेयोभिर्विविधेश्चान्वैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति
वाक्योद्दानत्वाक्ये मननादिविधिनिवेशे किं धीजमित्यत आहुः यत्रेति । यथा परीक्षितः ।
'पिवन्तं लन्मुखाम्भोजन्मुतं हरिकथामृतं'मितिवाक्यात् । फलं गोक्षः । एवकारस्तद्वचक-
शब्दव्यवच्छेदकः । वेदान्तविज्ञानशुतौ तद्वाचकः शब्दोत्ति । तत्र इति । श्रुतेः फलभलाच्च ।
वरणेति । वरणं स्वीयलेनाङ्गीकारः, न भक्तिः । वरणजसर्वात्मभावेति वक्ष्यमाणल्लात् । वरणं सर्वत्र
कारणम्, अतो न प्रदानवत्स्वविरोधः । 'नायमात्मे'त्यादिश्रुती अत्र द्रष्टव्ये । वरणं पुष्टिरिति ।
'पोपणं तदनुग्रहं' इति वाक्यात् । इदं भर्तिहेतुग्रन्थे स्पष्टम् । भक्तिहेतुग्रन्थे पुष्टिर्यादयोरेवानुग्रह-
साध्यत्वम्, न सर्वात्मभावस्येति चेत् । न । रार्बीसमावदानस्याकसिकल्पाप्तेः । ज्ञानेति । ध्यानयोगेन-
त्यपि पाठः । दार्ढीनिके योजयन्ति स्म एवं वरण इति । पापेति । सप्तम्यन्तम् । वरणे पापकर्णत्वं
जीवधर्मं वरणे, ब्रह्मधर्मः पापकर्णं स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन । स्वं जीवः इत्याशयेनाहुः अपूर्त इत्यादि ।
भगवत्तैवेति । एवकारेण साधनान्तरव्यवच्छेदः । त्रिविधेति । जन्मकर्मभ्यां शुचौ विचाररूपसाधन-
सहिते । जन्मकर्मावदातत्वाभावेषि वरणमात्रविषये । द्यूयैवेति । गुरुत्वाद्गुरुलुभ्यम् । 'कृपालुकृ-
तद्व्रो' इति वाक्यात् । एवकारस्तु कृपालुभर्मविरोधिर्मव्यवच्छेदकः । सहेति । शुचित्वस्तद्वक-

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि-
निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसं-
स्कारक एव यज्ञो जात हति, निष्कामत्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति,

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति तत्रेत्यादि । तेष्वर्थेषु जीवस्य
ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायां ‘अग्निज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उचरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना’ इति भगवता ब्रह्मविद एवाचिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात्
तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तत्र छान्दोग्ये पञ्चायिविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्त्वात्पर्यमाहुः
तत्र पूर्वेत्यादि । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे ‘यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो-
भवन्ती’ति प्रश्नप्रतिवचनभूतैः ‘असौ वा व लोको गौतमाग्निरित्यादिभिरुक्ता । ‘असौ वा व लोको
गौतमायित्सत्यादित्य एव समिद्रज्ञमयो धूमोऽहरर्चन्द्रमा अङ्गरा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गासत्त्वसिन्ने-
तसिद्धैर्वै देवाः अद्वान् जुहुति तत्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती’ति । द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाच्य-
भ्रविद्युदशनिहादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यः, वर्षं फलम् । तृतीये पृथिवीसंवत्सरा-
काशरात्रिदिग्द्यान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ताः, वर्षं होम्यम्, अन्नं फलम् । चतुर्थे पुरुषवचसोऽप्राणजिह्वा-
चक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः, अन्नं होम्यम्, रेतः फलम् । पञ्चमे योपोपस्योपग्रन्थयोनितदन्तः
कृत्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यम्, गर्भः फलम् । तदेवे ‘इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्लाष्टो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते, स
जातो यावदायुषं जीवति, तं प्रेतं दिष्टमितोऽप्य एव हरन्ति, यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती’त्यन्तम् ।

अर्थस्तु, हे गौतम, असौ वा व द्युलोक एव अग्निः, यथेहायिहोत्राधिकरणमाह-
वनीयः । तस्यामे द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित् । तेन हीद्वये द्युलोको दीप्यते, अतः समिन्ध-
नात् समित् । रसमयो धूमलदुर्घितत्वात् । समिद्वे अग्नो हि धूम उचिष्टति । अहरचिंः । प्रकाश-
सामान्यादादित्यकार्यत्वाच् । चन्द्रमा अङ्गरा । अहोप्रशमेऽप्यविद्यक्तेः । अचिंपः प्रशमे अङ्गरा
अभिव्यज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याचन्द्रमसोऽवयवा इव । तसिद्धे-
तसिन् यथोक्तलक्षणेऽप्नी देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः अद्वान् जुहुति । ‘अद्वा वा आप’ इति
शुत्यन्तरात् ‘आपः पुरुषवचसो भवन्ती’ति प्रश्नवाक्याद्ये तर्थेव निगमनाच थद्वाशब्देनाप-
रद्धिमः ।

सम्भावादेविचारः । जन्मेति । सर्वेषु साधनेषु सन्दिग्धं जन्मेतर्थः । तेन ग्राहदेहादिविचारं
स्यक्त्वाऽप्नाप्नु पुरुषवचस्त्वविचार उपपत्तिरुक्ता । तदिति । जन्म । प्रथममिति । सन्दिग्धत्वादिति भावः ।
तात्पर्यमिति । वाच्यार्थस्तु श्रुतिवाच्यः । तत्र पूर्वेत्यादीति । तत्र जन्मविचारे पूर्वेत्यादेहेतोमोक्षा-
भावेन जन्म विचार्यते । सेति । विद्या । ‘अद्वस्तु विप्रकृष्टे’ रूपमित्याहुः द्युलोक इति ।
श्रुतिलादेवकारः । आहवनीये जुहोति । एवेति । पूर्ववत् । समिदिति । ‘निझन्धी दीप्तौ’ सम्पूर्वः
किवन्तः । अभित्र ब्रह्म तत्योक्तवः । ‘नक्षत्राणामुदयो यत्’ इति श्रुतेः । तस्यामेप्रत्य-
क्षसादिसं विना कः प्रत्यक्षं संपादयेत् । ‘यचन्द्रमसि यज्ञामी तत्रेजो विद्धि मामकं मिति वाच्यत् ।
लोकपाला इत्यादि । लोकपाला आयादयस्त्वृत्यवस्य पष्ठेऽप्याये सन्ति । ते कर्मप्रधानाः ।
‘ततुपर्यन्ती’ति सूते उक्ताः । जुहुतीति । ददति अदन्ति च । यागानामनेकविधत्वात् । अग्र इति ।
‘इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती’ति श्रुतौ । तर्थेवेति । इति त्वित्यस्य हेत्यर्थकस्य

ते देवास्त्र तत्र हुत्वा तस्य शारीरं सम्पादयन्तीति 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिः।

भाष्यप्रकाशः।

उच्चन्ते । ता जुहति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति । श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकामौ हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । एवं हुतात्ता आपो द्युलोकस्य चन्द्रमगुप्रविश्यापूर्य-माणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोणात तमारभन्ते । एवमत्रेष्यि । वृष्टुपकरणमेघाभिमानिनीदेवता-विशेषः पर्जन्यः । तस्मिन्द्वयी हुतः सोमो राजा वर्षपूर्णे परिणमते । तत्र वर्ष पृथिव्यमां हुतमध्य-रूपेण परिणमते । अनं च पुरुषामां हुतं रेतोरूपेण परिणमते । रेतश्च योपामा हुतं गर्भरूपेण परिणमते । तदाहु 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति । वैराग्यार्थमाह 'स उल्ला-वृत्तो गर्भं' इत्यादि । तं प्रतेऽदित्यमितोऽप्य एव हरन्ती'ति । तं पूर्वोक्तं प्रतेऽन्तं मृतं दिष्टं निर्दित्यमितो भरणस्थानाद् अग्रये एवाश्वर्थमेव हरन्ति पुत्रा क्रत्विजो वा नयन्ति । यतोऽग्रेः सकाशादेव इति आगतः श्रद्धादिकमेण, यतश्च पञ्चम्यो भूतेभ्यः सम्भृत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः ।

अतः परं तात्पर्यमुच्यते । गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधं उक्तः । तत्र 'अफला-काङ्गिभिर्यज्ञो विधिवद्यो य इज्यते । यष्ट्यमेवेति मनः समाधाय सात्त्विक' इत्येतत्त्वक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितशासीत्, तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य भरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यमायान्मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वलोकों मुख्यतया फलम् । तथा सति साङ्गाद्येदिककर्मणः फलाशयंभावनियमात् फले जननीये तत्र किं फलभित्याकाङ्गायां 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति गीतावाक्यात् तादृश्यज्ञस्य पावनमेव फलभिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः ।

रद्धिः ।

निगमनधट्कलादेवकारभिज्ञानुपूर्वीव्यवच्छेदकः । 'अपां पुर्णं यो वेदे'ति श्रुतेश्चन्द्रविषयायाश्चन्द्रपुष्टत्व-प्रकारमाहुः श्रद्धाशब्देति । आरभन्त इति । पोडशी तु न संभवति कर्त्ता । भूतेभ्यात् । आपूर्येति । शुद्धपक्षे । आपूर्यते चन्द्र इत्यापूर्यमाणस्य पक्षे । तदेवाहुः वृष्टीत्यादिना । वृष्टेसुपकरणं मेघाभिमानिनी देवता तद्विशेषः । 'पर्जन्यो भगवानिन्द्र' इत्यत्र सिद्ध्यति नन्दवाक्ये । स उल्लावृत्तो गर्भं इत्यादीति । 'दशमासां नित्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । पूर्वोक्तमिति । 'तत्र प्रयाता गच्छन्ती' यत्र प्रयातपदेनोक्तम् । निर्दित्यमिति । परलोके प्रति कर्मणा निर्दिष्टम् । अग्रेः सकाशादिति । अन्यथा जगत्कर्तृत्वमग्रेभज्येत । इत्येवेति । श्रीतत्वादेवकारः । सामान्यत इति । तात्पर्यरूपविशेषार्थं विनाभिधामात्रतः शुलयो वौद्य इत्यन्वयः ।

भाष्ये विवरीतुमाहुः अतः परमिति । तत्र प्रथम इत्यादिभाष्यविचारात्परम् । अभिधाया वा परम् । विवृष्टन्ति स्य तत्रेत्यादिना । मुख्यतयेति । ज्ञानरहितेन 'विदुषः कर्मसिद्धिः सात्त्वा नाविदुषो भवेदिति वाक्यान्न मुख्यतया । किं मुख्यतया फलातिरिक्तं फलमिति चेत् । न । शारीरवाक्ये 'अथकामपयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आसकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्काम-न्त्यवैय समवीरीयन्ते नवैव सन् व्रशायेति'ति श्रुतुकुं ज्ञेयमिति । भूतेभ्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः तथा सतीत्यादि । विवृष्टन्ति स्य यज्ञो दानमिति । चेत्येति । तेनान्येपामेवन्तर्माव इति भावः । यथा 'पूर्वेयत्राङ्गिरुभिः प्रतिवाक्यादिरिषेणाम् । तादृशोति । पावनजनक्यज्ञस्य । एवकोणे मोक्षस्वर्गोंको व्यवन्धियते । एवेति । स्वर्गोऽक्यवच्छेदक एवेति । मात्रे इतिशब्दस्य हेतुवाचकत्वादाहुः एको हेतुरिति । श्रद्धादिदोषे हेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

निष्कामत्वादिति द्वितीयः । स त्वित्यं ह्येः । वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती । अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस करणत्वान्मध्ये देवताप्रीति जनयन्ति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । अदृश्यादिकं तु न व्यापारः । हृष्टस सम्भवे तत्कल्पनसान्याय्यत्वात् । याज्ञिका हि देवतोदेशेन द्रव्यत्वार्गं कुर्वन्तः सर्वादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते । देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती । तत्र 'सहस्राक्षो गोत्रभिद् बज्रवाहु'रिति विग्रहः । 'अग्निरिदं हविरजुपते'ति हविःस्मीकारः । 'अद्वीदिन्द्रप्रस्थितेमा हर्वीपी'ति हविर्भेजनम् । 'तृष्ण एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति त्रुप्रिप्रसादी । एवं विग्रहादिपञ्चकवत्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीर्घं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धे । 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व' इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् 'अग्ने जुटं निर्वपामि' 'यस्य देवतायै हविर्निरुसं स्या'दित्यादी तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोदेशेन द्रव्यत्वागस्य यागत्वाच । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुर्महति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता । तत्र यागकर्तु-निष्कामत्वे तथा किं वा उपकर्तव्यमित्यपेक्षायां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्मोक्षपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः ।

ताम्यां हेतुम्यां देवास्त्रव तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूत्स्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्नियोग्यं निष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिर्विदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेऽत्रैतावद्वोमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । अतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषोपवेधन एव तात्पर्यमित्यर्थः ।

रद्दिमः ।

द्वितीय इति । भाष्ये द्वितीयलेन प्रतीतः । द्वितीयोपीत्यन्तो हेतुरिति । तेन शैल्या स्वरेण च । चस्त्वर्थं इति । निष्कामत्वात्वित्यर्थः । तेनेह पावनशरीरसंपादने निष्कामत्वस्य हेतुत्वमावृत्या वस्यन्ति । हेतुं व्युत्पादयन्ति स्म स त्वित्यादि । निष्कामत्स्वधिकार्यन्यथासिद्धं इति स हेतुर्विश्य-मानप्रक्रेष्टेत्यन्तर्घटको ह्येः । पुरुषेति । यजमानप्रयत्नस्य स्वत्पत्वात्सुस्पशन्दो यजमानादिपः । करणेति । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणं तत्वात् । अपूर्वं कार्यपर्यन्तं वर्तमानं दूषयन्ति स्म अद्वेष्टि । स्वर्गादीति । आदिनात्मसुखम् । 'यज्ञ दुःखेनेति वाक्यात् । प्रजापतीति । 'सहयज्ञः प्रजाः सद्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यन्वमेप वोदस्तिष्ठकामधु'गिति पूर्ववाक्येऽनेन यज्ञेनेत्यर्थादनेनेत्यत्रानुवादकं पदं यज्ञार्थकलेन वाक्यमप्यनुवादकमतस्थेति । अग्नय इत्यादिसंहिता । जुष्टम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । प्रार्थिमः प्रीत्या सेवितम् । निर्वपामि । 'हवपूर्वीजतन्तुसन्ताने' निर्वापं प्रक्षेपेण धीजतन्तुसन्तानं करोमि । अतिविस्तरत्वात्व प्रक्षेपेणेत्याद्युक्तम् । 'नानन्तोऽनन्तपारस्ये'ति वाक्यात् । निरूपमिति । 'हवपूर्वीजतन्तुसन्ताने' कर्मणि कः । इत्यादाविति । कर्मसचिवेत्यादि । पूर्ववत् । एवेति । तृतीयस्य पृष्ठप्रयोरध्याययोरसार्थस्य स्पष्टत्वात् । भूतानामिति । पश्यानम् । तदधीनत्वमिति । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाधीनत्वम् । हेतुरिति । इतिशब्दान्तः ।

तत्र तत्रेति शुलोकादी हुत्वा । अत्र पूर्वोक्तं हतुद्वयम् । आवृत्या त्वाहुः निष्कामत्वादिति । संपादने एको हेतुः । तत्कृतमिति । देवकृतं निष्कामयज्ञकर्तुरुपकारम् । शोपमिति । 'स उत्त्वावृतो गर्भ' इत्यादि पूर्वमुक्तम् । पूर्वोक्तं तात्पर्यं सप्तयन्ति स्म अन्यथेत्यादि । एताचादिति । पञ्चम्याहुत्सन्तम् । अर्चिरिति । 'अग्निज्योतिरह' इति गीतावाक्येन पूर्वमुक्ते पश्याधिविद्यासाधितदेवानधिकारिविशेषोधने ।

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्षयं तेपामपि होमं वक्तुमिदम-
धिकरणमारभते ।

नच पञ्चाहुतयो धूममार्गं एव । तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषशब्दणात् ।

भाष्यप्रकाशः ॥

एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः तत्र जीवेत्यादि । तादृशे यज्ञकर्तरि जीवा-
दिशोर्धिकार्या आत्मविद्याया औसन्योपासनायाथाभावे देवैर्हेमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानु-
पयोगाद् व्यर्थमिति होमोत्र शोधक इति तेपां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्षय, तेपामपि होमं वक्तुं
जीवस्येतो लोकान्तरगमनावसरे संस्कृतभूतद्वद्दमेन्द्रियप्रसाहित्यसाहित्याद्येदमधिकरणमारभत इत्यर्थः ।

ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम्, वैराग्यार्थं संसारागतिप्रमेददर्शनसंखं श्रुतो मुख्यतया प्रतीय-
मानत्वेन, उपसंहारे 'तसाज्जुगुप्तेते' ति संसारजुगुप्ताथावणेन च, ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां
मानाभावात् । वाजसनेयके 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतसेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तेते त
इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषप्रयोगाभावाद् धूममार्गं एव ता आहुतय इति न तदर्थमिदमधि-
करणमित्याशङ्कायामाहुः नचेत्यादि । स्वादौराग्यमावार्थात्, यदि धूममार्गं एव पञ्चाहुतयः स्युः ।
न त्वेवम् । कुतः । तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषपथवणात् । प्रश्नप्रतिलोमकमेण वक्तुमारव्याधायां
विद्यायां 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' त्यसोत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाम्यादिप्रपञ्चनम्,
तदनन्तरं 'धदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती' त्यसोत्तरत्वेनाचिरादिमार्गकथनम्, 'यथा पुनरावर्तन्त'
इत्यसोत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम्, देवपितृयानयोः पथोर्व्याद्युत्त्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम्,
'यथासौ लोको न सम्पूर्यत' इत्यसोत्तरत्वेन 'जायस्य मियस्वे' ति तृतीयस्थानकथनम् । तत्र
रक्षिमः ।

एवेति । अन्यतोधनव्यच्छेदकः । प्रतीकेति । अङ्गोपासनायाः । सूर्यादीन्यज्ञानि ।

इत आरम्भ शङ्करभाष्यायं पूर्वपक्षमाहुः नन्दित्वादि । एवेति । श्रुतित्वात् । 'आपः पुरुषवचसो
भवन्ती' ति श्रुतेरेवकारः । श्रुताविति । 'स उत्पावृतो गर्भ' इत्यादौ । मुख्यतयाभिधेयतया । ज्ञान इति ।
ज्ञाननिषितम् । 'ज्ञाने पुरुषं शुद्धोती' त्यत्र कर्मणा समवायात् । 'निमित्तालक्ष्मीयोग' इति सूत्रेण सप्तमी ।
उत्क्रामत इति । आधिदेविक्यादाङ्गाहुत्योत्तरत्वमणम् । इमामिति । पृथिवीम् । अन्तरिक्षस्य पूर्वमुक्ते ।
एवेति । ज्ञानमार्गे 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेरेवकारो ज्ञानमार्गं व्यवच्छिनति । एवेति । पूर्ववत् ।
एवेति । ज्ञानमार्गव्यवच्छेदकः । तत्र गमनेयादिमार्गं विवृण्णलित स्म तत्र गमनेयादि । प्रश्नप्रतीति ।
प्रश्नानुलोमकमस्तु 'श्रेतकेतुर्हरूपेण्यः पञ्चालानां समितिमेयाय, तर्ह प्रवाहणो जैवलिस्वाच, कुमारानु-
लाशिपत् पितेति, अनु हि भगव इति, वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति, न भगव इति, वेत्य यथा पुनराव-
र्तन्ते इति, न भगव इति, वेत्य यथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना त्र इति, न भगव इति, वेत्य यथासौ
लोको न संपूर्यते त्र इति, न भगव इति, वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति, नैव
भगव इतीति । तदनन्तरमिति । अर्चिरादिमार्गकथनमित्यनेनान्वेति । अन्यथा प्रतिलोमकमे 'यथासौ
लोको न पूर्यत' इत्यसेत्यापत्तेः । अर्चिरादीति । प्रयन्तीत्यस्य प्रगच्छन्तीत्यर्थादिरिचादिमार्गकथनमु-
त्तम् । तथ इथं विदुःरित्यादिशुत्या कथनम् । धूमादीति । 'अथ य इमे ग्राम इष्टे' यादिशुत्या
कथनम् । व्यावृत्तीति । तेन व्यावर्तनेतिपदस्य भावल्युद्दलत्वं वोभितम् । तयोः पथोः प्रपञ्चनं
'अविषेऽद्वद्व' इत्यादिशुत्या प्रपञ्चनम् । तया 'धूमाद्रावि' मित्यादिशुत्या द्वितीयप्रपञ्चनम् । जाय-
स्त्वेति । 'जायस्य मियस्वैतत् तृतीयस्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माजुगुप्तेत' इति श्रुतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

अचिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्यु, तदा ताद्यदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत । तस्य पञ्चाहु-तीर्थिनापि वाजसनेयके पूर्वं जीविद्यशकुतयशाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चामिक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्सुमुक्षुप्यनपेक्षितं सात्, तदासिन् प्रकरणेऽचिरादिमार्ग न वृयात् । प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यवोधसौकर्यर्थं व्युत्क्रमः । अथ स्यसोत्तरदानसौकर्यर्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्यू-र्ध्यंगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चामिविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तद-व्यवहितोत्तरमचिरादिमार्गोर्ध्यंगतिव्युत्पादनम् । तसात् केपाञ्चिज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षि-तमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवत्यर्थः । नन्वचिरादिमार्गों द्वेषद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा

रैश्मः ।

अबणादिति । एवं हि श्रूयते 'अचिपोऽहरह आपूर्यमाणपक्ष आपूर्यमाणपक्षाद्यान् पहुदहृति मासाऽ-स्तान्मासेभ्यः संवत्सरैऽसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्सुस्पोऽमानवः स एनान्नल्प गमयलेप देवयानः पन्था इती' त्युक्ताचिरादिमार्गेभनात् 'धूमाद्राविं रावेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्यद्विक्षिणैति मासाऽस्त्वानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितॄलोकं पितॄलोकादाकाशमाकाशच्चन्द्रमसमेप सोमो राजा तदेवानामन्त्रं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वा यैतमेवावानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाका-शमाकाशाद्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाप्रवृत्तं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्पति त इह ग्रीहिव्या ओपथिवनस्यतयस्तिलमापा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुनिष्पत्तरं यो यो द्वाष्टमति यो रेतः सिश्चिति तद्रूप एव भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन् ब्राह्मणयोर्निं वा क्षत्रिययोर्निं वा वैश्ययोर्निं वाथ य इह कृपयुचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूराणं योनिमापयेरन् श्वयोर्निं वा शूक्रयोर्निं वा चण्डालयोर्निं वायैतयोः पयोर्नि कलेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'ति धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । अभ्याशो ह क्षिप्रमेवत्यर्थः । एवमेपि । धूममार्ग इति । एवकारोऽचिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । तदा पञ्चामिविद्याऽप्रवर्तक आहुति-वैयर्थ्यसंपादको दुःखजदेहे ज्ञानजनको विशेषो 'जश्चपोदेशोऽनुपदेश' इति सांख्यसूत्रान्नोपदेशकशुति-वाक्यं श्रूयेत । अयमुपदेश उपपादः मार्गमेदन । यथा 'हेशोऽधिकतरस्तोपामव्यक्तासक्त्येतसा' मिति ज्ञान-मार्गं भक्तिमार्गं हेशाभावात् । तस्येति । देहस्य । आहुती इमामाविश्य देहस्यां तर्पयित्वेत्यर्थाद्विधित-त्वात् । वाजसनेयकं पूर्वमुक्तम् । तथा चेति । पञ्चामिविद्याप्रतिलोकमेण पञ्चामिविद्यासुक्त्वा 'यदितोषि प्रजाः प्रयन्ती'ति प्रश्नोत्तरेनाचिरादिमार्गकथनानन्तरं ताद्यदुःखजनकम्योविशेषप्रथयणे च । पञ्चामिति । व्युत्क्रमेण अचिरादिमार्गमित्यनेनानेति । अस्मिन्द्विति । पञ्चामिविद्याप्रकरणे । पञ्चामिक्रमेणत्याद्युक्ते हेतुमाहुः प्रश्नक्रमेणेति । उत्तरेति । अचिरादिमार्गसाधिकारीकाङ्क्ष्येनान्त्य-पञ्चामिविद्यायाः पूर्वाकर्षणोत्तरदानमसौकर्येण भवति । आकर्षणं दुरुहत्वात् । ज्ञर्द्येति । 'यदतोऽपि प्रजाः प्रयन्ती'ति श्रुत्युक्तोर्ध्यगते: प्रश्नोत्तरम् । उपेति । आविर्मावक्यात्याधारत्वलक्षणा । पूर्वलमर्यात् । हेतुमेति । एवकारेणाद्वारकदेहतुत्वं व्यवच्छियते । तदव्यवेति । पञ्चामिविद्याऽव्यवहितोत्तरम् । केपाञ्चिद्विति । अनेनासंदिग्धानां ज्ञानोत्तादकानां नात्र वार्तेति सुचितम् । अपीति । अपिना वैरा-ग्यार्थम् । एवेत्युक्तत्वव्यवच्छेदकः । 'तस्माङुगुणेत्यसंहाराद्वाग्यार्थं संसारगतिप्रमेददर्शनादस्य पक्षस्यासुक्तलं प्राप्तम् । वस्तुतस्य उपकमस्यासंजातविशिलात्यवैदिक्यकोरणं होमज्ञसंसारगतिप्रमेद-

‘तद् य हृथं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ती’ति
तज्ज्ञानवतोपि यत्रार्चिःप्राप्तिः, तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात्। ज्ञानार्थ-
मेव तथोत्पत्तेः। पुनरावृत्तिः परं तुल्या।

अथवा। निष्काम एव धूममार्गः। ‘योगी प्राप्य निवर्तत’ इति स्मरणात्।
भोगार्थमेव धूमादिलोकाः। निष्पत्तिस्तु पञ्चामावेव। अत्रे प्रचिटानामन्येपामपि
रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूर्यचरणवर्णनम्।

मात्यग्रकाशः।

निष्पादितशरीराणाम्, ‘तद्य हृथं विदु’रिति विद्यावतामेव कथनात्, अतस्तावत्योपजीव्यत्वम्, न तु
होमद्वारकमित्यत आहुः तथ्य इत्यादि। तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् वाधकसामावाच
कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तदेतोरुक्तत्वादित्यर्थः। एवत्र ‘तद्य हृथं विदु’रिति श्रुतावपि य
हृथं एवंप्रकारेण प्राप्तेहास्ते विदुः, ब्रह्म जानन्ति। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते। अत्रापि
विदुरितिपदं देहलीदीपवदन्वेतरीति, गीतावाक्यस्वारस्याद् वोध्यम्। नन्चर्चिरादिमार्गस्य होमोप-
जीवकत्वमाहुतिस्वभावविरुद्धम्, आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः पुनरित्यादि। अर्चिरा-
दिमार्गेणपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या। अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याप्युप-
जीवकत्वं युक्तमित्यर्थः।

ननु ‘ते वा एते आहुती’ इति श्रुतौ आहुतिभ्यामेव यज्ञशरीरान्तरनिष्पत्तिश्रावणाद्
धूममार्गेणपि पञ्चाहुत्यज्ञीकारे न किञ्चिद् वाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेषि ज्ञानयोग्यदेहसम्पा-
दकत्वं होमस्य साधयन्ति अथवेत्यादि। उक्तगीतावाक्यानिष्कामयज्ञकर्तव्येव धूमादिमार्गः। ब्रह्म-

रथिः।

दर्शनस्य कर्मचेन शुद्धिद्वारा ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात्तत्त्वाभिविद्यात्प्रसिद्धेः। ज्ञानकाण्डत्वाच् युक्तं
तादर्थ्यम्। उपसंहारसायापि ज्ञानाङ्गवैराग्यवोधकत्वं युक्तमेव। अतस्तादर्थ्यमित्यस्य वैराग्यार्थमित्यर्थः, न तु
ज्ञानार्थमित्यर्थः। एवेति। वक्ष्यमाणश्चेतेवकारः। एवेति। तथा निष्पादितशरीरव्यवच्छेदक एवकारः।
तावत्वेति। विदुरित्युक्तक्षान्तज्ञानेन। श्रुतत्वादेवकारः। साधकेति। ज्ञानार्थत्वसाधकोपपत्तेः।
प्रागिति। न च धूमेत्यादिमार्गे तत्वकार्ये चोक्तत्वात्। यत्रार्चिःप्राप्तिस्त्रेत्यादिभाव्यविवरणं कैमुतिके-
नेति। एवकारः ‘तद्य हृथं विदु’रिति श्रुतेः। तदेति। उत्कर्षज्ञानकाले। कैमुतिक उत्कर्षनिवेशात्।
तत्प्राप्तिर्चिरादिमार्गिः। कैमुतिकन्यायहेतोर्दितीयसोक्तत्वाद्वाप्य इत्यन्वर्थः। ज्ञानन्तीति। विदो
लट्ये वेत्तिस्मृद्धिद्विरित्यस्य विवरणं जानन्तीति। वृत्तिस्तु वित्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युरिति।
विदुरितीति। उपासनयां शुद्धे चित्ते विदुः। गीतेति। ‘अस्मिज्योतिरहः शुक्लः, इति
पूर्वोक्तवाक्यस्वारस्यादित्यर्थः। अन्यथा गीतावाक्यास्वारस्यां ए

उक्तवाजसनेयकथुतौ। यज्ञेति। पुरुषमा। वशतः ततः। ऋत्यमाविश्ये ति श्रुत्येन यज्ञेत्यादि।
द्विलक्षुताहुः। धूममार्गः इति। उक्तेति। भाव्योक्तान्महापुरुषेयोगाव्याये धूमो। रात्रिस्था
कृष्णः। पूर्णासा दक्षिणायनम्। तथं चान्द्रमसं ज्योतियोगी प्राप्य निवर्तते। इति गीतावाक्यात्।
निष्पत्तिमेति। वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्। अल्येति तत्प्रविमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपेति चार्यमित्यत्र वाक्यात्। भाव्यादेवकारः। एवेति। द्वित्वान्यसंख्याव्यवच्छेदकः।

‘एवं ब्रह्ममनुपपत्ना गतागतं कामकामा लभन्त’ इति कामनायां भिन्न
एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिप्रतिवन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । ‘तद्य इह स्मणीयचरणा’ इत्यादिनोक्ता उत्तम-
देहनिष्पत्तिस्तु पञ्चाश्रवेष । तथा सति निष्कामतया इष्टपूर्त्यद्युपासने धूममार्गेणहागतस्य ‘न हि
कल्याणकृत् कथि’ दित्यादिना गीतायामुक्ताभ्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । सापि ‘एतद्वि-
दुर्लभतर’ मिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामज्ञीकारेषि निष्पत्यूहा ज्ञानयोग्य-
देहनिष्पत्तिः । न च कपूर्यचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्वीयदुप्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां
दुप्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पत्तिवोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेषि विलम्बा-
धिक्येन प्रकारमेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वम्, अतस्तत्रैवाहुत्पज्ञीकारपक्षेषि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ।

न तु वृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेवृणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गेऽस्त्वत्यत
आहुः एवं ब्रह्मीत्यादि । पृथगुपदेशादिति । वृहदारण्यके भिन्नप्रकारेण ‘एवमेदातु
परिवर्तन्ते’ इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात् । तथाच प्रकारमेदात्तस्य नैतद्वाधकत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

भोगार्थमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ब्रह्मगतीति । एवेति । श्रुतेरेवकारः । धूमादीति । ‘धूमम-
भिसंभवन्ती’ यादिशुत्युक्ताः । निष्पत्तिरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्य इहेति । स्मणीयाचरणाः ।
एवेति । श्रुतेरेवकारः । उत्तमादिति । कल्याणकृतो दुर्गत्यमावस्थापश्यायात् । एवेति । हीनंमध्यमा-
धिकारव्यवच्छेदकः । एवेति । अर्चिरादिभार्गव्यवच्छेदक एवकारः । अश्च इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः
नन्चेति । स्वीयेति । आदिना शापः । नृगस्य कृकलासता । नारदवापाद्यमलार्जुनता नलकूवरमणि-
श्रीवयोः । अन्ने प्रेति । ‘अन्नात्पुरुष’ इतिश्चुते । अन्ने सतां तत उत्तिः । रेतोद्वाररेति ।
‘पुंसो रेतःकणाश्रय’ इति वाक्यात् । योनित इति । ‘योने: शरीर’ मिति वस्थमाणसूत्रात् । तद्वर्ण-
नमिति । ‘अथ य इह कपूर्यचरणा अभ्याशो ह यते कपूर्यां योनिमापद्येरन् श्योनिं वा शुकरयोनिं
वा चण्डालयोनिं वेर्ति कपूर्याचरणानां वर्णनम् । अभ्याशो हेति क्षिप्रार्थः । तत्रैवेति । एवकरोर्चि-
रादिभार्गव्यवच्छेदकः । वृहदारण्यक इति । सप्तान्नामाशेषे श्रेतकेतुवाशेषे च । ‘त एते सर्व एव
समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽनन्तवत्तं स लोकं जयत्यय यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं
स लोकं जयती’ ति यज्ञादिना लोकजेवृणाम् । आदिनोपासना । श्रेतकेतुवाशेषे तु ‘अथ ये यज्ञेन
दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममिसभ्यवन्ति धूमाद्रावि’ मिति । धूमेति । तत्र वृहदारण्यकेऽव्यवहि-
तोत्तरं ‘स एष संवत्सरः प्रजापतिः पोदशकल’ इत्यादिना । पोदशकलधन्द्रः । संवत्सरः कालात्मा
प्रजापतिः । अग्रे धूममार्गकथनम् । ‘तस्य रात्रय एव पवदश कलाः धुवैवास्य पोदशी कला स रात्रि-
भिरेवा च पूर्यतेऽप्य चक्षीयत’ इत्यादिना । शुक्रपक्षसम्बन्धिनीमिरापूर्वते पवदशभिः कृष्णपक्षसम्बन्धि-
नीभिरपक्षीयत इत्यर्थः । व्रशणो मुखे विविधानां यागानां विततत्वक्यनं गीतायाम् । सकाम इति ।
कामो लोकजयस्य । एवेति । निष्कामधूममार्गव्यवच्छेदकः । वृहदारण्यक इति । श्रेतकेतुवाशेषे ।
द्यन्दोग्यीयरमणीयाचरणकपूर्याचरणप्रकारात्माद्वित्रप्रकारेण सकामप्रकारेण एवमेवोक्तधूममार्ग-
प्रकारेण सकामेनातु यज्ञादानतपोभिलोकजयाद्वेतोः सकामाः परिवर्तन्ते आवर्तन्ते । गीतेति । भाष्योक्त-
गीतोक्तप्रकारेण । निगमनादिति । बनुहेतो । तस्मादेवमेव परिवर्तन्ते इत्यर्थात् । ‘अनुर्द्देने सहाये

तस्माद्योग्यशरीरनिष्पत्तये खयमेव गच्छति भूतसहितः, श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति ।

तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधगित्याधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः तस्मादित्यादि । यसादति ज्ञानार्थं योग्यदेहपेक्षा, तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः । सम्बन्ध इति । भूतसम्बन्धः ‘अद्गुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्षेति’ परिमाणबोधकस्मृतिः ‘तमुत्क्रामन्त’ मित्युत्क्रमप्रकरणे भूतोत्क्रमात्रवर्णं च संशयवीजं यथायथम् । तत्र द्वितीयकोटी पक्षद्वयम् । श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा, भिन्नपक्षे योनौ वेति । पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेभ्यां द्रवीभावमान्यात् तदा वा । ततो भिन्ने सकामपक्षे पञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यथृल्लोकाल्लोकान्तरं मन एव कर्मसहितं नयति । शारीरत्रावप्ये ‘कर्ममयं पुरुषं पुरुषकम्य, तदेव स तत्त्वहकर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यथिकच्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लौकाय कर्मणे’ इति श्रुते‘मनः कर्ममयं दृढामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदुत्पत्तं’ इत्येकादशसक्लव्याक्याच्च । तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः तत्र श्रौत इत्यादि । ग्रत्यक्षादगम्ये जीवाद्युत्क्रमणस्ये श्रौतेऽर्थं श्रुत्युक्तेन रद्धिमः ।

च पश्चात्साद्ययोरनु । आयमे च समीपे च लक्षणादावतुकम्’ इति विश्वे ‘लक्षणे’ति सूत्रे ‘इत्थं भूतात्म्यानभाववीप्या’ आदिस्वर्यार्थः । प्रकृते इत्थमूत्तात्म्यानेऽनुः । भक्तो विष्णुमनु । विष्णोभक्तेश्च विषय-विषयिभावोऽनुयोदयः । भक्तः कवित्यकारं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वत् अन्ये परिवर्तनप्रकारं प्राप्ता इत्यर्थः । यदा एवमित्येव हेतुः । पूर्वप्रकारेणेति हेतुतृतीया एवमित्यत्र । तस्मादित्यत्र हेतुपञ्चमीति । निष्कामसकामरूपप्रकारसेदात्मस्य वृहदारण्यकोत्तस्य सकामप्रकारस्य नैतस्य छान्दोग्योक्तनिष्कामप्रकारस्य वाधकत्वम् । तादर्थ्यं ज्ञानार्थत्वम् । अधीति । अधिकणे । प्रयोजकसेत्यस्य हेतोः संशयसाकारम् । द्रवीति । चन्द्रैवलक्षण्यदर्शनान्याहुपत्या‘उपां पुरुषं यो वेदे’ति श्रुत्या च द्रवीभावमान्यात् । तदेत्यां द्रवीभावमान्याकाले वा । भाष्यविवरणं ततो निष्कामाद्विज्ञे । पञ्चाहुत्यभावः छान्दोग्ये योद्यः । प्रसङ्गादाहुर्यैवदारण्यकेषि । सकामानिति । वृहदारण्यके शेतकेतुवाहणे । ‘अर्थं ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्बवन्ति धूमाद्रावित् रात्रेपक्षीयमाणपक्षीयमाणपक्षाद्यान्यमासान्द-क्षिणादित्य एति मासेभ्यः यित्युलोकं पितॄलोकाचन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोम५ राजानमाप्यायसापक्षीयस्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वैष्ट वृष्टे शृण्वी ते शृण्वी प्राप्यात्रं भवन्ति (ते एनः पुरुषामौ हृयन्ते ततो योपामौ जायन्ते लोकान् प्रसुत्याप्यिनः) त एवमेवानुपरिवर्तन्त इति श्रुतो सकामान् । पुनरावृत्युक्त्या यद्यनित्यादि । नायकोत्र नैतोऽत आहुः मन एवेति । कर्मसहितमिति मनोविशेषणम् । ‘मनःकर्ममयमि’ति वस्त्रमाणवाक्यात् । एवकारे मनःकर्तृकनयनस्य श्रौतत्वादित्याहुः शारीरेति । मन इति । लिङ्गान्तर्गतं मनः । पश्यमि कर्मन्द्रियैः । अन्यः आत्मा । तदन्विति । मनोऽनुवर्तते । तस्मिन्निति । सकामपक्षे । भूमीति । योनाविति योद्यम् । मूत्सम्बन्धः । वाजसनेयके ‘इमामाविश्य तर्पयित्वे’ति आवणात् । इतां भूमिश्च । एवमादिश्चनिमातीत्यन्तग्रन्थोऽत्र सम्पातापातः । इत्यक्षराण्यवेति प्रनिभातीत्यन्तो वा सम्पातापातः । सिद्धान्तान्यापप्रदेषेन प्रनिभातीति वा । ‘तस्माङुगुप्तेते’ति न्यायाग्रहणेन प्रतिभातीति

संस्कृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणा-भावाच्च अद्वारास्त्रा आप एव हृयन्ते । अतो न तैः परिपत्तेष्टो मच्छतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये, मुख्यप्रतिपत्तेमांकलक्षणाया अर्वाग् योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मसाहित्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । भूतसाहित्ये तु तेरेव शरीरनिष्पत्त्या अवाहुतेत्तस्तंस्कार-कर्त्वेन अपामाहुती गुणकर्मत्वापत्तेः अदृष्टस्य दृष्टसमर्थी विना अकिञ्चित्करतया संस्कृतभूताना-मुपस्थापकस्याभावात्, यदि भूताभावे लिङ्गशरीरं विषुज्येत, तदा मनसोऽन्यभावादुत्क्रमणं विहृ-ध्येत । स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्मभावस्याभावात् । अप्रसहकारीणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते, देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापो योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं हृयन्ते । तथा च सोमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धः, न तु रंहणावसर इत्यर्थः ।

स्त्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याख्यान्ति तस्येत्यादि । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्यपुरुषपदविचारे व्युत्पादयः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्विमेदतादर्थ्ये, छिद्रात्मीयविनां वहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेति’ ति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्ये । ‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ती’ त्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तेः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः न हीत्यादि । ‘तमेतं वेदानुवचनेने’ तत्र ‘विविदपत्ती’ ति पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यं फलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । ‘ततो ह जहे शुभनस्य गोपाः, हिरण्यमः यश्चुनिर्वद्धामे’ ति श्रुतेः । पृथुप्रस्तीनां यहे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमत-रद्धिमः ।

वा । जीवाद्युत्क्रमणेत्यादम्य न्यायेनेत्यन्तः पुनरनुवादको ग्रन्थः । एवेति । अन्येषां वाधकत्वादिति तद्वच्छेदक एवकारः । आहुतावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सम भूतेति । तैरेवेति । दृष्टानुसारेण पञ्चमहामू-तभागैः । पञ्चीकरणभाष्यसत्त्वादेवकारः । तत्समिति । देवाः श्रद्धां ज्ञाहुती’ ति श्रुतौ होमकर्मत्वसार्थक्याय । साहित्येन गुणाधानं संस्काराः । गुणेति । श्रुत्युत्क्रत्वादप्रयोजकर्मत्वापत्तेः । संस्कृतेत्यादिभाष्यं विवृ-ण्वन्ति सा अद्वृष्टेति । शरीरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सम यदीति । लिङ्गेति । भूतसूक्ष्मशब्दादिपञ्च-धटितत्वालिङ्गशरीरस्य । आप इति । भाष्य एवकारः भूतसूक्ष्मव्यवच्छेदकः । तैरिति । भूतसूक्ष्मैरित्यर्थः । रंहणेति । ‘रहि गतौ’ । शरीरानन्तरप्रतिपत्तावितिभेदार्थक्त्वेऽन्तरशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन पूर्वसूत्रे शरीरभावाद्याप्य तद्विवृण्वन्ति सम अन्तरेति । प्रतिपत्तावितीति । अन्तरे प्रतिपत्तिस्तस्यामिति विशेषे प्रतीकोयम् । योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति भाष्यविवरणम् । चर्मणीत्यादि । ‘निमित्ताकर्मणो’ इति सूत्रात् । ननु लोकं रंहतीतत्र लोकशरीरनिष्पत्त्योः कः सम्बन्धं इति चेत् । न । उभयोद्देव्यत्वेन संयोगसत्त्वात् । संयुक्तसमवयो वा । लोकसंयुक्तशरीरे निष्पत्तेः समवायात् । ज्ञानपरीति । सनयोः विवक्षित इति रामानुजमते । वेदानुवचनेन विविदपत्तिः, परं न विदन्ति । वेदनं तु विषयाधीनमित्यर्थः । एवं समर्थनात् । वक्तव्यपैति । ‘सर्वोपेक्षा चेति सूत्रे । गोपा इति । ‘असौ वा आदित्यो गोपाः स इमाः प्रजा गोपायति तमेतं प्रजानां गोपारं कुरुत’ इति श्रुतेः । पुराणेष्विति । श्रीमानवतादिपु । तथेति ।

सुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेथा । तस्य मुख्यफलस्य वा अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा । तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रहति । भरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृतानि । प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकत्वमपेक्ष्यते । अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् । शरीरद्वाहे वा तद्वत्तानि भूतस्तद्वाणि

भाष्यप्रकाशः ।

संथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे, सम्परिष्वक्तपदस्यानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सत्रे 'विचार्यत' इति पदमध्याहार्यम्, तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरम्भत इति, स च गुरुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि । तथाच यथा 'अपः प्रणयति' 'श्रद्धा वा आपः इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपश्रणयनं कार्यमिति वक्तुं 'मनसा प्रणयतीयं वै मनोऽन्तर्वैचानाः प्रणयती' त्वं पूर्वमुक्तामपि पृथिवीं दुद्विस्थामेव इयमनयेतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति । नच श्रद्धेवताभ्यां परामृशत इति वाच्यम् । कल्पस्त्रकृतां ब्राह्मणान्तरमनुसत्यं 'पृथिवीं ध्याय' निति पृथिवीध्यानस विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्, अतस्त्रेवावापि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ग्राहयमिति दुद्विस्थास मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमत्तथेत्यर्थः ।

अन्ये तु तच्छब्देन 'संज्ञामूर्तिकल्पति' रिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्थूलोक्तं देहं परामृशन्ति । अर्थस्तु तुल्यः ।

तत्कारणभूतैरिति । ज्ञानयोग्यशरीरकारणभूतैर्भूतस्तद्वाह्यमः । संस्कृतानां भूतानां कारण-तार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति भरणेत्यादि । तदैवेति । सृतामिहोत्रकाले । प्रतिदिनसंस्कारार्थ-मिति । साम्परायिकविधी तथात्वार्थम् । तथा च समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्व-ज्ञविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः । अस्य क्षिट्यादृ व्याख्यानान्तरमाहुः शारीरद्वाहे

रदिमः ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेपत्यर्थः । प्रतिपत्तियोग्यशरीरनिष्पत्तिः । एना इति । प्रणयनार्थमुपादानान-देनादेशः । श्रुत्यर्थः स्थाणे नोच्यते सर्वत्र । ब्राह्मणेति । ब्राह्मणं मनसेत्याद्युक्तं ततोऽन्यत् । 'पृथिवीं ध्याय' निति ब्राह्मणान्तरम् । 'पृथिवीं ध्याय' निति पृथिवीध्यानपूर्वकमपश्रणयनं कार्यमिति वक्तुमित्येवं पृथिवीध्यानस विशेषणत्वेनोक्तत्वात् । तत्रेवेति । तत्रेदंशब्देनव । अब्राह्मीति । सूत्रेषि । एवेति । द्युन्तसद्वात् । तथेत्यर्थं इति । तस्य मुख्यफलसेत्यादित्यर्थं इत्यर्थः । मुख्यं फलं गोक्ष इत्युक्तम् ।

अन्ये हित्वा तद्वाचार्याद्यस्तु । अर्थस्त्विति । सूत्रार्थः, न तु पदार्थः ।

तत्कारणभूतैरितीति । घुसम्मतलादेवकारः । उपेति । सेति ज्ञेयम् । मरणेत्यादीति । मरणप्राकृतालयवच्चेदक एवकारः । कर्मभोगे मरणासमभवाच । सृतेति । सृतोऽये हृयोऽस्तिन् । 'हु दानादनयोः' । दुष्यामिति वन् । तस्मिन्काले । तथात्वेति । प्रतिदिनसंस्कारार्थम् । दिनविरामस्य भूतामिहो-त्रेत्यावात् । यागवत् । अत इसादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्य तथाचेति । भाष्ये तत्कारणभूतैरित्यत्र तैरित्यस्य सम्बन्धात्वं सद्यार्थकुत्तियान्तमूलसूक्ष्मपदे । सत्रे कर्मशोऽविवक्षया पञ्चेत्यकर्मत्वेन कर्त्तरिक्तप्रतये चाज्ञी-कृत इत्यर्थः । अतो नैकत्वापेक्षणात्सम्यक्पूर्वशरीरत्वयपानरहितः । युक्तोरेवकारः । च एव एनः सृतसम्यक्त्वान-नाम् । एनः सम्यक्त्वे हेतुमाहुः पूर्वमिति । क्षिटेति । नन्दनोमान्यांसिद्वारकसं सम्यग्भूतानीति

सम्यक् तमेवासत्तानि । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेत्ति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वित्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । 'असौ च च लोको गौ-तमामिस्तस्यादित्य एव समिदिल्यादि निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं बदति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच । 'निरूपणेषि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथा (वर्षा) घरेतोगर्भाश्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिपूर्वकस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासङ्गने हेतुमाहुः तमित्यादि । घृहदारण्यके शारीरवाक्षणे 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ती' त्यादिना प्राणः सहितस्योत्कर्मणमुक्त्वा, 'स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति, तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यनेन जीवदशासम्बन्धितप्रमाणाग्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानम्, कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहितकालीना 'यं यं वापि सरन् भाव' मित्याद्युक्ता पूर्वयुद्धित्वं तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसङ्गिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । अवाहुतेगौणत्वं वारयन्ति कर्मण इत्यादि । हि यतो हेतोद्विव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः । तथाचात्रापां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादवावाहुतेगौणत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदतीत्याहुः तत्र हेतुरित्यादि । अब्दोमकाले तासु 'जीवाधिष्ठानं व्युत्पादयन्ति प्रश्ने हीत्यादि सम्भवादित्यन्तम् । तथाच छान्दोग्ये प्राणो हि पितां प्राणो माते' त्वं त्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रयुत्पादनात् तस्य न्यायस्य पुरुषपदेऽपि हुल्यत्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति । 'पुरुणो चात्ममानवा' विति क्रोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पुरुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुच्च्या च प्रश्ने सपरिकर्त्तीविलाभात् । निरूपणे चाक्षरतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आहुत्यनन्तरं 'सोमो राजा सम्भवती' त्यव्यमोमसम्भूतकलाद्युद्धिकृतराजत्वकथनतः प्रजास्तुपचेतनसाहित्यस्वचनेन तेपां चन्द्रसायुज्याहीकारेऽपि यदा

रश्मिः ।

भाष्यसाहित्यत्वेनासाहित्यत्वात्कुतो नाहित्यत्वमिति चेत् । न । अब्दोमश्थुते: कालिनशासत्वेन गौणतयाप्युपपत्तेः । 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतिवत् । अतः हित्यादित्यर्थः । व्याख्येति । कर्मणि क्षप्रत्ययघोधकम् । तथा च कर्तरिक्षप्रत्ययेषि हित्यत्वं वोध्यम् । शारीरदाह इत्यादीति । तमेवेति । एव कारोऽध्राकाशादिव्यवच्छेदकः । नात्राकाशादिधर्माः शब्दादीनि भूतसूक्ष्माणि । होम्यत्वेति । अब्दोमे प्राणाधारकजीवस्य होम्यत्वपक्षे । द्रव्ययेति । 'करणं कर्म कर्तेति विविधः कर्मसङ्ग्रहः' इति वाक्यात्करणे निवेशेन द्रव्यस्वरूपत्वात् । प्राणेति । प्राणविशिष्ट इति सप्तम्यन्तम् । तज्जीवेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स तस्येति । स्वायें कारप्रत्ययान्तसिद्धवत्कारेत्यादिहेतुभाष्यं विवरितुं हेतुमाहुः पुरुषौ चेति । अत्रेति । 'पुरुषवचसो भवन्ती' त्वं तस्य । निरूपण इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स निरूपणः । श्रुत्याहुः अब्दोमेति । तसिद्ध भाष्यवेतिशब्दस्यले । तत्रापि भाष्य विवृण्वन्ति स प्रजास्तुपेति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति श्रुतेरपां पुरुषं चन्द्रशेतनः । सूचनेनेति । सम्भवतीत्यस्य सम्भवात् ।

१ वर्षाद्यरेतोपार्थवेति रश्मिपाठ, आदर्शेषु उत्तमाप्यर्द्दिनांशास्रा रक्षित इति । ३ प्रतिपादयन्तीति प्राठः ।

जीवसाहित्येऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्त्र तथा तं जनयन्तीति न दुःखहेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता, तदा अन्याधिष्ठानादन्यदीयदेहासम्बवेन, वर्षस्योपरपातेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृथापाते गर्भस्य स्नायादी च पुरुषभावाभावेन, तैः फलोपहितैः सर्वैरपि सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभादेत उत्क्रमणे संस्कृतभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र औतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वक्षसाम्याचित्यं साधितम् ।

ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यम्, तदा अपामेव कृतो होम्यत्वमुक्तमित्यत् आहुः जीवेत्यादि । यथा वाजसनेयिनां पष्टेऽग्नापात्रो पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वम्, तद्वद्वा प्रथम-होमेऽपां मुख्यत्वम्, अतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु तथापि दुःखहुत्यादेवं होमसापि वैरात्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत आहुः अयमित्यादि । अयं देवैः कृतो होमः पष्टे पर्याये ब्रह्मलोकगमनयोग्यं भास्यत्वं पुरुषे देवा जनयन्तीति, साच्चिकित्सुखत्वं परिणामसुखदत्त्वादनभिमान-तयैव तत्र स्थितेऽथ न दुःखहेतुः, अतो नासोपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चिद्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्धभावात्रं होमार्हत्वमिति शङ्कयम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणशृतीरारभ्यात्मानंतरात्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्वावणात् । नच परमात्मनोऽन्तर्यामिणः किं शोधनीयमिति शङ्कयम् । प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा असत्कार्येऽपि प्रेरयेत् । इदं च तृतीयस्कल्ये विदुरवाक्ये 'हृदि स्थितो यच्छुति भक्तिपूर्त' इत्यत्र सुवोधिन्यां व्याख्यातम् । अतो न शङ्कालेशः । नच त्रिंहि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्येति शङ्कयम् । तत्र

रक्षितः ।

कूलो व्यापारो वाच्योर्थः । प्रजया रूप्यते यथेतनस्तंत्साहित्यं सूचितार्थः । नहीत्यादिभाव्यं विवृण्वन्ति स्म तेपामिति । हुतावंशानाम् । वृष्ट्यादीति । चन्द्रस्य तथा । अन्येति । अन्याधिष्ठाने सति अन्याधिष्ठानाचन्द्राधिष्ठानादन्यस्य जीवस्य शरीरं न हि भवेत् । तस्य विवरणं अन्यदीयेत्यादि । जीवीयदेहासम्बवेन । तथा वैराग्यादिभाव्यं विवृण्वन्ति स्म वर्षस्येति । स्नायादादाविति । आदिना पातः । तथा वर्षीज्ञरेतोगर्भात्य पुरुषा न भवेत्युरिति भाष्यार्थः । तैः पूर्वोक्तैः फलं पुरुषत्वं तदुपहितैविंशिष्टैः । सपरीति । परिकरत्वं ज्ञानोपायिकदेहकारणत्वम् । एवेति । सर्वसम्मालैवकारः । वशश्रुतिविरोधाद्वा । अत्र पूर्वो लाभान्तो हेतुरुत्तरोपि । ततोत्तरहेतौ निरूपणादिवाक्येष्वन्ते इतिशब्दं योजयिता इतिहेतुनेति व्याख्येयम् । तानि प्रकाशे तृतीयान्तर्वाक्यैविवृत्तानि । ऐतेहेतुभिरन्यन्याप्यपुरुषत्वेनापि विनियोगसम्बादित्यन्येत्यादिभाष्यार्थः । अत इत उत्क्रमण इत्यादिरिति भाष्यप्रकाशार्थः । एवमिति । प्रश्ननिरूपणं श्रौतन्यायः । अपिना जीवसत्ता । पष्टेऽग्नाविति । 'तस्यामिरेवाविः'स्त्रियादिनोक्ते । अपामिति । भविष्यत्तुरेतोग्राहणाम् । एवेति । पष्टामित्युतेवकारः । पष्टायिर्वृहदरप्यके श्रेतकेतुव्राहणेष्वस्ति । एवेति । ज्ञानोपायेदेहेतुत्यव्यवच्छेदकः । साच्चिक्येति । 'यत्तदेवे विषमिव परिणामेऽग्नोपममिति वाक्यात् । अनभीति । मृतस्य भयनाम्नोऽनुवर्तनात्तथा । अभिमानस्याश्रुतत्वादेवकारः । देवेति । तृतीयस्कल्ये रप्यम् । आणशृतीति । 'अपानं मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विषाप्मा भूयासऽस्त्राहेत्येव-भादिश्वतिभिरारभ्य 'आत्मा मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं ० परमात्मा मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिः ० न्वाहेत्येवम् । प्रेरणति । तत्कर्तुकप्रेरणस । एवेति । अन्यव्यवच्छेदकः । पूर्वपक्षदोषोदारं तच्छ्रद्धार्थांयत्वेनाहुः होम

तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या सम्परिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतैरहतीति सिद्धम् ॥
ऋग्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते, यावता प्रश्ननिरूपणाभ्यामाप एवा-
वगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । ‘अस्य चैव तेन
मांसं च यजमानः संस्कृत’ इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तु शब्दः ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘विरजा विपाप्ते’ति पदाभ्यां रजस्तमोनिहृत्तिरेवाशासिता, न तु सत्त्वसापीति सत्त्वस्यापि
निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वादिति । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । होमे अपां गौणत्वस्य
परिहृतत्वात्, श्रौतन्यायसोपदर्शितत्वात्, होमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां निष्कामकर्मणामेव
संस्कृतस्थमभूतोपस्थापकत्वात्, अब्दोमस्य शुलोकाग्रावुक्तवेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च
स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया, तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तदनागमने प्रश्ननिरूपणा-
नुपपत्त्या, तदागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रहति, न तु
होमानन्तरं भूतसम्बन्धं इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

ऋग्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहृतीत्याशयेन तु शब्दं
व्याकुर्वन्ति नन्दित्यादि । यावतेति । यतः । अवगम्यन्ते इति । होम्यतया संस्कार्यत्वेन
ज्ञायन्ते । तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति । देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कात्तर्ये ।
तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, ‘अस्य’त्यादितैतिरीयथुत्यन्तरे
स्थूलभूतस्थापास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच, जलमात्रसंस्कार एवात्राङ्गीकार्यं
इत्याशङ्कामित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इत्यादिना । परीति । जीवसाहित्य इत्यादिभाष्येण परिहृतत्वात् । उपेति । प्रथे हीत्यादिसम्भ-
वादित्यन्तेन भाष्येण तथा । होमप्रेति । सिद्धान्तायारव्यभाष्येण । एवकारार्थस्तु भाष्यव्याख्यानावसर
उक्तः । न हीत्यादिभाष्येणोक्तेवविलम्बे कारणं लिङ्गशरीरागमने वस्तुं प्रश्ननिरूपणान्यथेत्यादिभाष्ये
विवरीतुमाहुः अब्दोमस्त्वैति । तत्प्रयोजकेति । स्थूलभूतप्रयोजकेत्यर्थः । तदनेति । लिङ्गशरी-
रानागमने । प्रश्ननिरूपणयोः पुरुषपद्धटितत्वादन्यथा लिङ्गागमनकल्पनं विनानुपत्तित्याय । अनु-
पत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानप्रमाणसिद्धयोर्योद्देयोर्योद्देयोः परस्परप्रतिष्ठातः ।
तदागमनेति । लिङ्गागमनस्य । एवकारः स्थूलभूतसंस्कारकाभ्दोमस्य चन्द्रद्वारकस्य व्यवच्छेदकः ।
उपस्थितत्वात् । अग्रिमभाष्यं विवृण्वन्तोऽन्यथानुपपत्तिकार्यभूताया अर्थापत्तेन्यथानुपपत्तिसमाधानाया-
र्थान्तरकल्पनरूपायार्थान्तर्गतार्थान्तरमाहुः संस्कृतैर्भूतैरिति । इमान्युक्तप्रतिष्ठातसमाधायकानि । विवृ-
ष्टन्ति स सम्परीति । एवकारो वहुसंमत्या ॥ १ ॥

ऋग्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ नन्दित्यादीति । अवगम्यत इति । अपामवग-
म्यते । यावतेत्यत्ययं हेतावित्याहुः यत इति । पूर्वपक्षिमतत्वाग्निरूपणग्रहणम् । सिद्धान्ते निरूपणे उत्तरे
केवलापामवगमनं नास्तीति । स्थूलशरीरान्ययोज्ञानदेवकारः । सर्वभूतैति । अब्दोमद्वारा । श्रुतीति ।
‘तं विद्याकर्मणी’ति पूर्वस्वभाष्योक्ता श्रुतिरतोऽन्या श्रुतिरस्य चैवैति तिथुत्यन्तरं तस्मिन् । पूर्वमेवेति ।
विचारात्पूर्वमेव । प्रसिद्धेवेकारः । चकारार्थमन्यमप्याहुः जलेति । एवकारो भूतसंस्कारव्यवच्छेदकः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽवज्ञानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्योपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह भूयस्त्वात् । शुद्धत्वात् विशेषाभावान्मध्यभावाच । दीक्षिततुल्यत्वेन भास्त्रपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरम् । वहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । वहुधा परिणामाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अपामिल्यादि । हेत्वन्तरभ्रयोजनमाहुः उपलक्षणत्वं इति । त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस नियामकभूयस्त्वमर्थं इति तानि व्याकुर्वन्ति शुद्धत्वादित्यादि । ‘आपः सभावतो मेघ्या’ इति सूत्याऽपां सभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकत्वस साम्येन विशेषाभावात्, रसमयतया तेजोऽवज्ञयोः सङ्खाहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच अग्रे ब्रह्मदारप्यकोक्ते पष्टे पर्याये भास्त्रसर्वपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अञ्जनकमास्त्रपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धापश्यथानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपवहुहेतुकरदिमः ।

अपामिल्यादीति । एवकारेणान्नेतेजसी व्यवच्छिद्धेते । त्रिग्रहणे गौरवमिति भावः । तहिं न्यूनतात्पत्ति ग्रहसानापत्तिर आहुः तेजोऽवज्ञानीति । उपलक्षणेनेति भावः । व्यात्मकत्वादिति । अपाम् । ताश्चात्रिवृत्कृताच्चिवृत्कृताश्च । तयोरप्र ब्रह्माण्डनिप्राप्तिवृत्कृता शृद्धन्त इत्याहुः लोकादीति । आदिना पुरुषः लोकानन्तरं भवनात् । छान्दोग्ये ‘यथा सोम्यैकेन मृत्यिङ्गेन सर्वं मृत्यमयं विज्ञातं स्या’दित्यादिश्रुतेः । एतलक्षणिकानन्तरं द्वितीयकण्ठका ‘सदेव सोम्ये’त्यादि । तत्र विवृत्करणम् । तत्र विवृत्करणं ब्रह्माण्डीयं पौरुषं चेत्याप । विवृत्कृता एव । लोकत्रयात्मकब्रह्माण्डनिर्माणानन्तरं पुरुषनिर्माणानन्तरं च भवन्तीति । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वादिति हेतुः । ‘हन्ते ये देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, तासां विवृतं विवृतमेकैकां करवाणी’ति श्रुतिः विराङ्गविषया । पुरुषविषया तु ‘यथा खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवता: पुरुषं प्राप्य विवृत्विवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही’ति ‘अज्ञम-शिंतं व्रेधा विधीयत’ इत्यादिश्च । एवकारस्तु लोकादि शुल्कोकादि । आदिना पर्जन्य-पृथिवी-पुरुष-योग्या ग्रादाः । तदनन्तरमापस्त्रिवृत्कृता इति । अत इति । लापयादुपलक्षणात् व्रयोपि ब्रह्माण्डीयाक्षयोप्यथी शृहीताः । तुल्य इति । सप्तम्यन्तम् । भाष्ये एवकारोऽन्नेतेजसोर्वच्छेदकः । इत्यस्येति । शब्दस्य नियामकं प्रवर्तकम् । तानीति । भूयस्त्वमपां कार्यमतोषापां कार्याणि तानीतर्थः । तत्र ‘क्लेदनं पिण्डनं तृष्णिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमभसो वृत्तयस्त्वम्’ इति वाक्योक्तं प्राणनं जीवनं कार्यम् । तदाहुः आप इत्यादिना । आपाय आपायनं प्राणसन्तर्पणम् । तत्कार्यमाहुः प्राणाप्यायकेति । क्लेदनमपां कार्यमाहुः रसमयेति । क्लेदनमाद्रीकरणमन्नेतेजसोः । पिण्डनं च । तत्र संग्रहः चूर्णीमूतानां पिण्डतासंपादनम् । तदुभयेति । तेजोवज्ञानीति भाष्ये तदुभयमध्यभावः । छान्दोग्ये चायं मध्यभावः । तृष्णितापापनोदावपां कायें आहुः अग्र इति । दीक्षिततुल्यत्वेन विद्यात्वादीक्षितः दीक्षामितः । दीपन्ते इन्द्रियाणि क्षीयन्ते पापानीति दीक्षा । क्षमित्रियविद्यात्वेन तुल्यशब्दः । ग्राद्यनदीक्षिततुल्यः क्षमित्रियदीक्षितः । पूर्णेनुवाके धत्रियविद्यात्मम् । दीक्षितत्स शुद्धादिनिवृत्या सन्तर्पणम् । तदन्देदस्यापां कार्यम् । तापापनोदाहुः अञ्जनकेति । ‘ते य एवमेतद्विद्विद्वित्यादिना । पुनरावृतिर्पन्तापां तेव्रशूलपस्त्राज्जनकमारुपत्वं तेन । ब्रह्ममूत्रस तापापनोदोऽप्सत्तारुपाद्वेदेन । शुद्धापामित्यादिमाप्यं विवृत्वन्ति स्म इदं प्रस्तुतमित्यादि । शुद्धापां संस्कारकापाम् । शुद्धानां भूतानामपामिति या । तदाहुः शुद्धापिति । एवकारो धुमंसंमल्या । नियामकमिति । कार्यमुपलक्षणत्वेष्यामेव ग्रहणे । क्षहितादिभाष्यं विवृत्वन्ति किञ्चेति । भूयस्त्वं कार्यमपामत्र । पयःसोमादिपदेन साज्ञाप्यौषिं

द्रव्यभूयस्करत्वं च । तसान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥
प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

बैदिकीं युक्तिसुकृत्वां लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः । ‘तसुत्का-
मन्तं प्राणोऽनृत्कामती’ति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन्
स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तौ न प्राणा

भाष्यप्रकाशः ।

त्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च । वृष्ट्यन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि
भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोपरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तसादेवोनियामकानां भूय-
स्त्वादपामेव ग्रहणम्, न तु भूतान्तरनिवृत्यर्थम् । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । अस्मिमांसयोः स्थूल-
देहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् । अतोऽग्रिमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ सद्यप्रयोजनमाहुः बैदिकीमित्यादि । युक्तिमाहुः प्राणो गच्छन्नित्यादि ।
‘काममपः पिव, आपोमयः प्राणः, पिवतो न विच्छेत्सती’त्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम् । लोके
च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः । एतेन वाद्यनसी अपि
स्वाप्यायकं गृहीत इत्यपि वोथितम् । तेन संस्कृतभूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता । लिङ्ग-
शरीरावियोगे कर्मसत्तारूपं कारणमपि सूचितम् । तेन देवकृतहोमे विलम्बाभावोपि साधित इति
सर्वापि पूर्वप्रक्षयुक्तिः परिहृतेति वोध्यम् । ननु प्राणोल्कमणं त्वन्यत्रापि वर्तत इति, अत्रैव विशेष-
विचारः किमिति कियत इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः जलौकावदित्यादि । अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्रा-
धान्येन गमनं यत्रोच्यते, तसां श्रुतौ ‘यथा तृणजलायुक्ता तृणसान्तं गत्वात्मानमुपसंहरती’ति
दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः । सद्योमुक्तौ तु ‘न तसात् प्राणा उत्कामन्ती’तिश्वर्तेर्न
रद्विमः ।

विद्ये । साक्षात्य यथः । आदिना वेदान्तीयं भूयस्त्वम् । यथःसोमादिरूपे भृहुभूयस्त्वम् । तस्य
हेतुत्वमप्स्विति । स्वार्थं कः । भूयस्त्वमिति । मूयस्त्वं यद्यपि कार्यं तथापि कर्तृप्रत्ययाद्भूयस्त्वमपां
धर्मः । वहुधेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्च । वृष्टीति । नोदनं प्रेरणं कार्यमुक्तम् । तच प्रवाहादाविति
तथा । द्रव्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा द्रव्येति । पृथिव्यां तथा । अयं वरः पृष्ठस्कन्धे । कर्तरि
प्रत्यय इति भावः । तसादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तसादित्यादि । नियोमकानामिति ।
अप्कार्याणाम् । एवकारेणान्नतेजोर्व्यवच्छेदः कियते । एवेति । प्रसिद्धेः । एवेति वहुसंमला ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ युक्तिमिति । अपामेव ग्रहणे युक्तिं लौकिकीं योजनाम् । ‘युक्तिर्याये
च योजन’ इति विश्वात् । इत्यत्रेति । छान्दोये । गृहीत्वैवेति । परीक्षितुराजेत्यन्यदेतत् । एतेनेति ।
वाद्यनःसापेक्षगमनग्रहणेन । गृहीत इति । ‘यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोती’ति
श्रुतेर्थैःीति । वृष्टेति । अदृष्टप्रज्ञातीन्द्रियेन्द्रियदेवतारूपा होमकर्त्ता । मोक्षाभावालिङ्गशरीरावियोगमाहुः
लिङ्गेति । तेनेति । कर्मणां प्ररोहैकस्मावत्वेन । चिलम्बेति । यतः कर्मसचिवा देवाः । अत्रैवेत्य-
वकारोऽन्यौपलेपिकाधारव्यवच्छेदकः । अन्यत्रेति । प्रकारेणु । श्रुताविति । ‘तं विद्याकर्मणी समन्वा-
रभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतौ । उत्कृत्वादिति । दशमस्कन्धं उत्कृत्वात् । पुराणेति । द्वितीयस्कन्धे

गच्छन्ति । कमसुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् 'विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति कर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्विः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा गच्छन्ति । कमसुक्तावपि 'वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुपुत्रया ब्रह्मपथेन शोचिष्वे'-त्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूत्रयन्ति । उद्दीयत्राहणे तु प्राणानां देवभावस्तुपुस्तनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैवासिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्यतोऽपि तथेतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः ।

एतेन 'उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मेव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकावदुपमीयत' इत्येकदेशिमतम् । 'सर्वे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्यापकत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्मात् तत्र वृचिलाभमात्रम्, न तु कस्यापि गमनमिति सांख्यमतम् । 'मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छति, इन्द्रियाणि त्वभिनवानि जापन्ते । तदात्मनस्तत्र वृचिलाभाङ्गोग' इति काण्डुजमतम् । एवमन्वेषां बाह्यानां च यानि मतानि 'जीव एवोत्पुत्र देहादेहान्तरं गच्छती'ति, देह एवात्मा, स च न इतीति न कस्यापि गमनमित्यादीनि तानि सर्वाण्येवापास्तानि ॥ ३ ॥

रद्दिः ।

सूचयन्ति श्रीमागवताध्याचार्याः । दूर इति । सद्योमुक्त्यादौ तु हृदो बहिर्भगवति शरीरान्तरे च समीपा । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । अत्रापीति । अत्र प्रकारे । वक्तव्य इति । भूतसंस्कारार्थम् । चकारादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतिरिति । भाष्योक्ता श्रुतिः । तथेति । देहसम्बन्धः । किञ्च भाष्ये तस्मादित्यस्य लौकिकयुक्तिसङ्गावादिस्यर्थात्प्रयोगः परिष्वक्तो गच्छति । एतेनेति । अणोरुक्तमणसावनेन । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदः । रहतीति । अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवो भवतीत्यन्तःकरणावच्छिन्नत्वं स्वस्तुपसम्बन्धविशेषो रहति । भावनाया इति । 'तं विद्याकर्मणी' इति श्रुत्युक्तप्रज्ञायाः । ज्ञानरूपलेन जीवसाम्यातकलसाधनयोर्वैयषिकरण्याभावाय । मात्रचोक्तावच्छेदे परमात्मनोऽविकृतत्वं व्यवन्धित्यते । जलौकेति । 'जलौकावदृशो वृद्धिरूपमावनादीर्घीमाव' इति वाक्यात् लक्षणलेन पूर्वं ज्ञातस ततः पदार्थसुरोणेन स्फुरितस सादृशस्य संस्करणे शब्दाभिष्यक्तौ दृष्टं संवादनिश्चितप्रागाण्यस्य च वाक्यस्य च सहकारेणायं दीर्घीभावपदवाच्य इत्युपमीयते । सुलभेति । अष्टव्यशात् । अहमिति सांख्ये प्रसिद्धम् । करणानामिति । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकलेनाहङ्कारस मनोभेदलेन तथात्वात् सुलभलात् । तथेति । देहान्तरे वृत्तियाभस्याने । मात्रन्त्रा गमनव्यवच्छेदः । भोग इति । सुखदुःखसाक्षात्कारः । जीव इति । देहेन्द्रियसम्बन्ध आत्मेति मुण्डः । 'वृद्धिश्चित्तं समालम्ब्य तता निविषयायता । स्वरूपनिषयाहंभीर्जीवं इत्यभिर्यत' इति दिग्मवरा । समेति । विषयीकृत्वा तता । देह आत्मा उक्तः । द्विसम्बन्धते । देहजन्यत्वं देहत्वम् । एवकारोऽतियुक्त्या । तानीति । मतानि । एवेति । स्वस्त परमार्थदेवकारः । अपेति । गौणगमनापत्या तथा ॥ ३ ॥

अश्यादिगतिशुतेरिति चेत्र भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु ‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्यांग्नि वागप्येति, वातं प्राण’ इत्यादिना अश्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच ‘ओपधीलंभानि वनस्पतीन् केशा’ इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधात् वाधित-विषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आश्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमेकेशा अप्याध्यात्मिका एव आह्वाः । यैः कण्ठलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्यानानि । तस्मात् प्राणोत्कर्मणश्रुतिरश्यादिभावश्चुत्या वाध्यत इति चेत् । न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अश्यादिगतिशुतेरिति चेत्र भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः श्रुतीत्यादि । पश्चद्यमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्तभाग्नाद्विषयस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमसाः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधन्ति नचेत्यादि । लोम-केशयोरनप्यवतोरप्यकथनेन वाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मणसमय इन्द्रियाधिष्ठात्रकियमाणोप-काराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातमपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तत्रेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः आध्यात्मिकेत्यादि । तथाच प्रायपाठवलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्भाधितविषयत्वाभावाच्च तया रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृष्टन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रकरणेत्यादि । उक्तश्रुतौ भरणवस्था सिद्धवदनृते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणां ‘अत्रैव समवनीयन्त’

रद्धिमः ।

अश्यादिगतिशुतेरिति चेत्र भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ विषयेति । ‘यत्रास्य पुरुषस्ये’त्यादिः । विषयशब्दप्रयोगस्तु प्राणोत्कर्मणश्रुतिं विधिमुखेन विचार्ये निषेधमुखेन विचारयन्तीति । एकदेशिभिरिति । शङ्खाचार्यादिभिः । अनप्ययेति । कृष्णाजिनं त्रसेति संहितायाः । ‘मृता वा एषा त्वं’मिति तु ‘न श्रस्विदां कचिल्लुत्सितत्वं प्रतिमाती’ति भाष्यात् । यदा । प्रत्यक्षविरोधादनप्ययवतोः । अप्ययेति । तेन ‘लोमानि औपधीरपियन्ती’तिवचनविषयिणां कृता पूर्णप्रयोगेतीत्यनेनान्यः । केशा वनस्तीनपियन्तीति च । वाधितेति । वाधितो विषयोप्यलक्षणे यतोस्तत्वात् । अपीतमिति । अपिगतम् । प्रायेति । अश्यादिप्रायपाठवलात् । निश्चित इति । उपनिषदसिद्धत्वेषि वहयादीनां स्वाधिमौ-तिकमुखसम्बन्धाद्वागाधायाभिमकं रूपं भवतीति । भाष्ये । एवकारः प्रायपाठप्रामाण्यात् । कपिङ्गुति । ‘कण्ठः कण्ठे वृपमस्कन्धे लावण्ये केशधारण’मिति द्वादशस्कन्धे । प्रकृते । दृश्यमानानीत्यादिभाष्यं विवृष्टन्ति सम दृश्येति । लोमादीनामोपयिवनस्तीनां विराजो लोमादीनाम् । आदिना केशाः । विराजो वनस्पतयः । तस्मादिल्लादिभाष्यं विवृष्टन्ति स श्रुतेर्भाधितेत्यादिना । न तयेति । प्राणोत्कर्मणश्रुतिरश्यादिभावश्चुत्या वाध्यत इति न तया एकदेश्युक्तीत्या भाक्तत्वमिति भाव्येण सहार्थः । गौणमुख्यन्यायेन सगवलत्वाभावाद्वाध्यत इत्युक्तम् । समवलत्वे विकल्प एव । मतुस्मृते । उर्जेति । ‘यत्रास्य पुरुषस्ये’त्यादिश्रुतौ । सिद्धवदिति । न त्वंसाङ्गेतोर्वागमिम-

‘अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छेऽत्यन्तं ग्रहनिस्तुपणानन्तरं मृत्युं पृष्ठा विषयमाणप्रश्ने, ‘नामैव न जहात्यन्यजहाती’ति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्कर्मणप्रश्ने, ‘ने’ति प्रतिवचने, वागादीनामश्यादिभावानुवादः । ततो मध्यणाजीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामश्या गतत्वात् । ‘तौ ह यदूचतु’रिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति शुतेर्वैषणि लयो वा, ‘स वाचमेव प्रथमामत्यवह’दिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति देवभावपक्षमादाय प्रश्नते श्रुतिः प्रकरणन्यतिरेकेणामुक्तविषये त्वयोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्यद्भिष वौधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः । एवमविरोधपक्षो विवृतः । द्वितीयं विवरीतुं विषयशुतोः सर्वमर्थमाहुः अथेत्यादि । मृत्युं पृष्ठेति-न-‘कास्तित् सा देवता यस्या मृत्युरब्दमित्य-नेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा । प्राणोत्कर्मणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति । ‘उदसात् ग्राणाः क्रमन्त्याहो ने’ति प्रश्ने, तत्र च नेति प्रतिवचने । ततो ‘यत्रास्य पुरुषस्य मृत्येऽत्यादिना वागादीनामश्यादिभावानुवादः । ततः ‘कायं तदा पुरुषो भवती’तिप्रश्ने, ‘आहर सौम्य हस्त’मित्यादिना मध्यणाजीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सांसारिकभोगसामश्या गतत्वात् । न च मध्यणव्याख्यान-शुतों कर्मप्रशंसाया उत्तरत्वान्मध्यणस्य न जीवत्रहभावोधकत्वमिति शङ्खम् । ‘तौ होक्रम्य मध्य-याच्चकतु’रित्यनेनैव समापनात् । ततः “‘तौ ह यदूचतु’रित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्विष-रद्धिमः ।

प्येतीति साध्यवत् । स वाचमिति । वृहदारण्यकेस्ति । स ग्राणः । अत्यवहत् स्वखलूपं प्रापितवान् । तच्चेति । अमुक्तविषये प्रवृत्ताप्यमिवाप्य भाक्तं वौधयन्ती भाक्तेत्यर्थः । द्वितीयमिति । परस्परेति भाष्योक्तं व्यवस्थापक्षम् । अथेत्यादीति । भाष्ये । एनमित्यादि । याज्ञवल्यम् । जारत्करुणोऽप्तः । क्रत-भागस्य पुत्रः । ग्रहेति । इन्द्रियनिस्तुपणानन्तरम् । ‘चक्षुवै यह’ इति श्रुतेः । कास्तिदित्यादि । कास्तित् तर्के । भाष्ये । विषयमाणेति । ‘यत्रायं पुरुषो विषयते किमेनं न जहातीति, नामेती’ति श्रुतेः । शुक्रो मुक्तो वामदेवो मुक्त इति नामव्यवहारपारम्पर्यग्राम न जहातीत्यर्थः । प्रकृते । वागादीनामिति भाष्यं विवृष्टन्ति स स तत इति । अङ्गादीति । नेति प्रतिवचनस्य ‘नेति होवाच याज्ञवल्योत्रैव समवनीयन्ते स उच्चुपत्यामायत्याघातो मृतः शेत’ इति रूपत्वेन तदनन्तरं ‘यत्रास्य पुरुषसे’त्यादिश्चुतौ ‘समवनी-यन्त’ इति पूर्वश्चत्युक्तसमवनयन्तेकाम्यादिभावानुवादः । तत इति भाष्यं विवृष्टन्ति सम ततः क्वाय-मिति । हेतुभाष्यं विवृष्टन्ति सम सांसारिकेति । जनसङ्गे जनसमूहे । ब्रह्मविद्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः नचेति । तदयोग्यस्मरणैस्तथा । तथाच श्रुतिः ‘आर्तभागेति होवाच आवासेवैतदेविद्यावो नावेतत्स-जन इति तौ होत्यन्यं मध्यायांचक्तु’रिति । अग्ने ‘तौ ह यदूचतु’रिति भाष्ये वक्ष्यमाणा श्रुतिः । न नावि-स्यादेवर्थः । नौ आवयोरेतदस्तु सज्जने जनसमूहे देशे निषेण्टुं न शक्यत इतीति । मध्यणव्याख्यानेति । ‘तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुर्य ह यद्यशशैसतुः कर्म हैव तद्यशशैसतुः पुण्यः पुण्येन कर्मणा मवनि पापः परेनेति ततो ह जारत्कारय आर्तभाग उपरामेति’ मध्यणव्याख्यानथुतिस्तसाम् । न जीवेति । कर्मपूर्सापनपरत्यात् तस्कलं जीवत्रहभावस्तस्य धीयकत्वमिति शङ्खमित्यर्थः । एवेति । अनेन फलसाधने एकाकृत्योक्तां कर्मोक्तिरिति पक्षो व्यवच्छियते । कर्म हैवेत्येवकारस्य फलव्यवच्छेदकस्य सत्त्वात् । समाप्तेन प्रश्यभावस्य तसामात् । तौ हेति भाष्यं विवृष्टन्ति सम तत्स्तापिति । भिन्ने प्रश्नोत्तरे । यस्याः प्रश्नंसाया इत्यत्र पर्ही विषयविषयिभापमम्यन्य इत्याश्रयेनाहुः एतद्विषेति । उभयोरिति भाष्यं विवृष्टन्ति सम तौ

उभयोर्बेचनविधानात् । ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु ‘स यत्राय शारीर आत्मे’नि ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं ‘निष्कामति चक्षुष्टो वे’ल्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषय-भेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादस्यादिभावश्रुतिनैत्क्रमणश्रुतिवाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानो भास्तो भवति । अतः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रश्नोत्तरविषया । ‘तौ यदूचतु’रित्युभयोर्बेचनविधानात् । यदि हि मष्टणार्थं एव विवरणीयः स्यात्, तदा ‘तौ यन्मत्रयाच्चक्रतु’रित्येवमनुबदेत्, न तु ‘यदूचतु’रिति । नचेवं सति सा कुतो न विवृतेति शङ्खम् । ब्रह्मविद्या चातिगोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एकान्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिप्रश्न्यत्वसाये गार्गी प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषया । अतो विषयभेदान्न वाध्यवाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते

रसिमः ।

यदूचतुरिति । चचनेति । ते नोचतुरित्यत्र लिङ्गे लिद छान्दस इति वोधितम् । न तु यदिति । विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः सामान्यवचनप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाभावात् । ‘मति गुप्तभाषणे’ । ‘च यति भाषणे’ इति । विशेषासामान्यभावः । वदा । उक्तायां ‘तौ हे’ल्यादिश्रूतो मध्येऽधशब्दो देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । पूर्वमपि प्रश्नमूच्यतुः कर्मवोचतुः । उसः सुः । कर्मण इत्यर्थः । ‘एवमुत्तरं प्रशश्नात् स-तुस्तत्कर्मण एवे’ति । एवकारो ब्रह्मभावव्यवच्छेदक इत्युक्तम् । सेति । ब्रह्मभावरूपा विद्या । मुक्तीति । ब्रह्मभावप्रकरणलिङ्गम् । एवेति कर्मव्यवच्छेदः । अग्र इति । पष्ठे ब्राह्मणे । इदमिति । ‘कायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्त’मित्यारम्य ‘भवयाच्चक्रतु’रित्यन्तं ब्रह्मभावप्रकरणमित्यर्थः । उत्क्रमणेति भाष्यं विवृत्यन्ति स्तु उत्क्रमणेत्यादिना । अमुक्तेति । यथर्तभावाद्वाश्वणे ‘अनेद समवनीयन्त’ इत्युक्त्या ‘यत्रास्य पुरुषसे’ति श्रूयते । शारीरके तु नैवम्, अतोऽमुक्तविषया । तथा च भाष्ये ‘शारीर आत्मेति ब्राह्मण’ इत्युत्त्या शारीरः सन् मुख्य आत्मा । गौणमुख्यन्यायात् । तदुक्तं ब्राह्मण इति । यस्त जानाति ब्राह्मणम्, न तु जीवमात्रम् । तत इच्छानन्तरं ब्रह्म वक्तु यतते । अतः ‘जीवेशविभेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधे’त्येकादशस्कन्धनिवन्धात् । स इत्यादावपरोप्यन्ते छान्दोग्येऽष्टमोपदेशस्फूर्त्ये । तत्र शुद्धुद्वयुक्तस्यमावो जीव इन्द्रियलयाधारलेन प्रतीयते तद्व्यवहारिते । स कृष्ण आश्रयः अयमिति प्रयोगात् इदमः प्रत्यक्षगे रूपात् । यत्रावतारकाले शारीरः ‘अवजानन्ति मां भूदा मातुर्मी तनुमाश्रितमिति वाक्यात् । स प्रसिद्धो ब्रह्मलेन जीवस्य नारं जीवसमूहं तदयनमिति । ‘पूतनाऽसुप्यः पानरक्षिताशेषवालक’ इति । परलोकविहारार्थम् । ‘स यदि पितॄलोककामो भवति सद्दत्पादेवास पितॄः समुत्क्षिप्तिं तेन पितॄलोकेन सम्पन्नो महीयते, एवमय यदि मातृलोककामं इत्यादि छन्दोग्ये दहरनियायाम् । निष्कामति चक्षुष्टो वेत्यादिनेति । शारीराश्वणे आत्मा व्यापक इति निष्क्रमणकर्तृत्वाभावात् निष्कामतेरन्वयोतोत्र चक्षुष्ट इन्द्रः चक्षुरूपो वा निष्कामत्यत उक्तं ‘निष्कामति चक्षुष्टो वेत्यादिनेति । प्राणानां चक्षुरादीन्द्रियाणाम् । यद्युचनं मन्येभ्यो वा शरीरदेशम्’ इति श्रुतेः । अत इत्यादिभाष्यं संक्षिप्तन्ति स्तु अत इत्यादि । मुक्तामुक्तविषयभेदात् । द्वितीय-

प्राणोत्कर्मणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव शुपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्यं परिहरति । ‘अस्मै वा व लोको गौतमाग्नि’रित्यत्र, ‘देवा: अद्वां जुहती’ति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । आपां हि पञ्चम्यामाहुतां पुष्पत्वचनम् । अद्वा मनोर्धर्मः । स कथं हृयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्य-रुणान्यायेन धर्मसुख्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

भाक्तवं साधयन्तः सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव शुपपत्तेः ॥ ५ ॥ स्वप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । आशङ्कामार्गं व्याकुर्वन्ति असावित्यादि । अत्र आपां हीत्यादिना तासामुपसंहारवाक्यगतत्वा-दुपसंहारस च सज्जातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्वल्यान् निर्णयकत्वमिति वोधयति । अद्वा मनोर्धर्म इत्यादिना अद्वाहोमवाक्यसायोग्यत्वादन्यथानुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, ‘मनसा सह भविष्यती’त्यनेन परिहरति । ‘मनसा प्रणयतीयं वं गन’ इत्यत्र पुरःस्फूर्तिकत्या पूर्वोक्तायाः अद्वाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याथ मनोर्धर्मत्वेन मनःसाहित्यस्य पुक्तत्वादिति । नन्वेवं सति मनसो होम्यतया मुख्यत्वाच्छद्वाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरस्यन्ति तथापीत्यादि ।

अयं न्यायः पूर्वतच्चे तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र शेवं विचारितम् । ‘अरुणया पिङ्गा-क्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती’ति ज्योतिष्ठोमप्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति, नवेति । तत्रारुणपदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणं व्युत्पन्नत्वात् गुणस्य चामूर्ततया द्रव्यत्वराहित्येन च क्रयसाधनत्वायोगात् तत्रत्वतृतीयाश्रुतेविनियोजकत्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथकृत्य प्रकरणे योजनीयः । तत्र च ग्रहचमसादयो वहवोर्धा इत्यरुणिमा तेषु निविश्यते । तथा सत्यरुणयेत्यस्य अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याकाङ्क्षायां प्रकरणाभ्योतिष्ठोमसेति लभ्यते । तथाच ज्योतिष्ठोमसाधनं ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्तव्यमिति तदर्थः । शेषं तु बहुत्रीहिणा मिति । भाष्योक्तम् । तस्मादित्यादीति । अन्यत्रात्मागान्वाहणसिद्धोऽप्ययरूपो धर्मोऽन्यत्र शारीरब्राह्मणे भरणावस्थासाम्यात्मया योज्यमानोऽप्यय इवाप्य इत्येवं भाक्तो भवतीत्यर्थः । अत इति । श्रुतेरबाधकत्वात् । तस्मादिति । इन्द्रियोक्तमणसत्त्वात् । परिष्वक्त इति । जीवः ॥ ४ ॥

रघिमः ।

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव शुपपत्तेः ॥ ५ ॥ सञ्जातेति । अप्रसिद्धेः । पार्थिवं शरीरमिति पृथ्वीमात्रप्रसिद्धेः साहृदयशास्ते । न्याये तु वर्तते शरीरं वरुणलोक इति । अत्र तु पद शास्त्राणां निपयः । अयोग्यत्वादिति । यो यस्य धर्मः स तत्र हृयत इति । श्रौतत्वादन्यथानुपपत्तिर्होमकारणलेन प्राप्ता तां निपेधन्ति स्म अन्यथैति । स्वाश्रयस्य मनसोऽन्यत्र सम्बन्धसत्त्वादाहुः मनसेति । परीति । स्वाश्रयद्वारा अद्वाया होमयोग्यत्वात्सम्बन्धान्तरं विनापीत्येवं परिहरन्ति मनोर्धर्मत्वेनेति । ‘कामः सहस्रं’ इति वृहदारण्यकात् । विनियोजकेति । अयममात्रो विशेषणविमक्तोः साधुत्वार्थकलेनाभेदार्थकलेन वपि वोध्यः । पूर्वपक्षे पृथकृत्य । विवक्षितग्रहचमसादरुणिमार्थं च । अहेति । ग्रह उल्लुभाकारस्तसाद्वस्तरः । चमसः पानपात्रं । दण्डविशिष्ये दीर्घचतुष्कोणः । आदिना पोडशी । प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थस विशेषणतयान्वयमाद अरुणेति । ततो ‘दधा जुहोती’ति-वहुणविधिरमित्याह तथाचेति । तथाचामिहोत्रस्य ‘अमिहोत्रं जुहोती’स्वनेन प्राप्तत्वाद्भेति दंधिगुण-

तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद्विष्यति । चमसवत् । 'अद्वा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति श्रुतिश्चैवं परा भविष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति चेत् । न । ता एव आप एव अद्वाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

भाष्यप्रकाशः ।

गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु । अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः । तथा सत्यरुणगुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करणमावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनियोजकत्वमपि निर्वाधम् । नच प्राधान्यहानिः । इतरव्यावर्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात् । एवं सति वाक्यमेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाल्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यवोधकत्वम्, तथारुणापदे द्रव्यवोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमावदोधकस्य टापथ विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया वोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्चिद्रव्यवर्दर्थवलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेलक्षणाया अत्राभावात् । तस्मात् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणगोद्रव्यपत्तिः । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वम्, न गोः, तथाच होमे मनसो होम्यत्वेऽपि अद्वाया एव मुख्यत्वम्, न मनस इत्यर्थः ।

पुनरप्याशङ्कते तर्हीत्यादि । यदि अद्वापदेनापो न गृह्णन्ते, तदा प्रश्न उपसंहारे च या अतुक्तिः सा विरुद्धेतेति तौ केन प्रकारेण सञ्चालेतामित्यर्थः । समाधते परोक्षेत्यादि । तथाच यथा 'अर्वाग्निलक्ष्मस ऊर्ध्ववृभ' इत्यत्र शिरःप्रभृतिचमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथाच 'अद्वा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्साम्यादाप इति पदेन अद्वैतोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्यदस्य अद्वापरत्वे, 'अद्वा शुद्धति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति अद्वापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुद्धेत्याशङ्क्य तत्परिहरति चन्द्रमा इत्यादि । एवं परेति । अनुकूला । तथाच अद्वायां मनःसहभावात् तद्वेषेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यात्र कविद्योप इत्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि ।

रदिमः ।

विधिरप्तिहोत्रे, तद्वहन्तमसादावस्तुणगुणविधिरित्यर्थः । गच्छति । अरुणयेति श्रुतौ गच्छति विशेष्यात् । स्त्रीलिङ्गेति । 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'ति पुंलिङ्गं निदाय स्त्रीलिङ्गेत्यादिः । द्रव्यगच्छति । शुक्लादिगुणयुक्ताभ्यो गोम्योऽरुणगुणां गाम् । तद्विनीतिः । द्रव्यविनियोजकत्वम् । विवक्षितेत्यादि । वृत्तावजाधदन्तस्य स्त्रीत्वे विवक्षिते दायित्युक्तेः । लक्षणेति । अरुणगव्यमेदसम्बन्धरूपलक्षणापत्तिः । विशेष्यविशेषणयोरमेदसम्बन्धत्वात् । द्वारत्वमिति । करणत्वस्य व्यापारनियतत्वादिति भावः । निश्चिद्रव्येति । पष्ठथन्ताद्वितिः । घटत्वमितरव्यवच्छेदकम् । निश्चिद्रव्यं सञ्चिद्रव्येत्येभ्यः । तस्येति । अरुणस्य । शुक्लादिगोम्योऽवच्छेदकत्वसिद्धेगोलस्मरणादेवाहर्यज्ञानविषयस्त्रीत्वस्मरणालक्षणां विनापि याप्तिद्वेष्टः । अत्रेति । अरुणपदे । तस्मादिति । द्रव्यरूपव्यापारसत्त्वात् । द्रव्येति । शुक्लादिगोद्रव्यावच्छेदकत्वेन । करणत्वमिति । क्रये करणत्वम् । अद्वाया एवेति । मनोव्यवच्छेदक एवकारः । चमसवदितिभाष्यं विवृष्टिं स्म तथाचेति । अर्वाग्नित्यादि । वृहदारण्यकेत्स्ति । चमसवदविशेषाधिकरणेऽर्थः सष्टु । अद्वा वा इति भाष्यं विवृष्टिं स्म तथाचेति । अप्पदस्येति । अप्पदस्य ।

कर्मकाण्डे आपेः अद्वाशब्देनोच्यन्ते, तथा प्रकृतेपि । परं नोपचारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । न तु मध्ये श्रुतेन अद्वाशब्देनोपक्रमोपसंहारावन्यथाकर्तुं युक्ताँ । अद्वासहभावः संस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः । ‘चन्द्रमा मनसो जात’ इति तु भिन्ना स्मृष्टिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तभागं व्याचक्षते आप एवेत्यादि । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति यथेत्यादि । परं नोपचार इति । वैदिके निषट्टी श्रदिति सत्यनाम । ‘श्रुतं सत्यं दधाती’ ति अद्वाशब्दस्य योगेनासु प्रवृत्तिसौर्कर्यान्विपचारः । तथाच ‘एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदधावा’ इतिवत् ‘श्रद्वा वा आप’ इति श्रुतेरिदमपि योगरूढम्, योगेन वा तद्वाचकम्, अत उपचारभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः ।

एतेन यद्व्यस्तनुत्वेन अद्वासासहस्र्यात् ‘सिद्धो देवदत्त’ इतिवच्छ्रद्वापूर्वककर्मसमवायात् ‘मञ्चा क्रोशन्ती’ स्तादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवत् ‘आपो ह्यसे अद्वां संनमन्ते पुण्याय कर्मण’ इत्यतरेयश्रुत्या अद्वाजनकत्वात्, यथा अन्त्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य अद्वाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव अद्वा पदेनोच्यते, तथासु अद्वाशब्दो गोण्या लक्षणया चोपपादितस्तनिरस्तम् ।

अत्र विनिगमकं योधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति उपक्रमेत्यादि । नन्देवं अद्वाशब्दसान्वाच कत्वे अद्वासहभावः परित्यक्तः स्यात्, तथा सत्यतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः अद्वासहेत्यादि । तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्व होतारो न अद्वाविरहिताः । ‘यो वै अद्वामनारस्य यज्ञेन यजते, नासेषाय श्रद्धधत’ इत्यादित्वंचिरीयश्रुतौ ‘अथद्वया हुतं दत्तं’ मिति गीतास्मृती चाअद्वानिन्दया अद्वया आवश्यकत्ववेच्यनात् । ‘अस्कन्नहविर्मवति य एवं वेदे’ ति अद्वापूर्वकत्व-श्नानफलवेधनाच नित्यामिहोष्ट्रहोमस्तपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु अद्वासहभावः प्रागेव सिद्धः । अतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः । एवं अद्वापदसाव्याचकत्वं अद्वासहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः तेनेत्यादि । तेनेति । उत्कोपपत्तिव्रयेण । ‘चन्द्रमा’ इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति चन्द्रमा इत्यादि । अद्वापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति अद्वेत्यादि । विमज्जन्ते तत्रेत्यादि ।

रदिमः ।

आप एवेत्यादीति । एवकारः अद्वाव्यवच्छेदकः । यथेत्यादीति । उच्यन्त इति । ‘अद्वा वा आप’ इत्युक्तश्रुत्या । परं नोपचार इति । परमित्यस्य किन्त्वित्यर्थः । प्रवृत्तीति । अत्र सत्यं ने जलं निरुक्तोक्तम्, किन्तु ‘असावात्मा नारायण’ इति प्रवृत्तिसौकर्यं तस्सात् । योगेति । वैदिके । वेदान्ते आहुः योगेनेति । भीतासाकारिकया स्पष्टम् । तनुत्वेनेति । अन्तेष्टौ । सिंह इति । क्रौर्येण । अद्वेति । वाक्यमग्रे । समवायः सम्बन्धः । अस्मा इति । यजमानाय । संनमन्ते जनयन्ति । अन्त्येष्टौ पव्यमाहुतौ । लिङ्गेति । लिङ्गे रसः पव्यत्नामात्रासु । आदिना स्थूले पाशमैतिक आपः । एवकारः श्रुत्या । गौण्येति । ततुत्तुण्योगात् गौणी गुणेन युज्यत इति गौणी । शैयिकोऽण् । तथा । लक्षणयेति । मञ्चा इत्यत्र संयोगसम्बन्धवज्ञनकमवसम्बन्धे । लक्षणं तपा । लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा । शक्यसम्बन्धो लक्षणेति लक्षणालक्षणम् । परीति । सहभावस्य विनिष्ठत्वात् । ऐतरेयेति । पूर्णोक्ता श्रुतिः । विशेष्यविशेषणयोरमेदसम्बन्धे जन्यजनकमावसम्बन्धः । श्रद्धधत इति । यः कोपि । अस्कलेति । अदुष्टविः । नित्यामिहोत्रेति । तेन नित्यामिहोत्रिणः पश्चात्रिविद्यायामधिकारिण इति व्योध्यम् । प्रागेवेति । पव्यमिविद्यायाः प्रागेव । एवकारः ‘प्रायशः कर्मठाः पूर्वी’ इति युच्यनात् । तेनेत्यादीति । मनःस्थान इति । अद्वा मनोर्धमः, स कर्त्तुं हुयत इति भाव्ये । एवेति । ‘सर्वं सर्वमयं’ मिति श्रुत्या ज्ञानवादिना लया । भिन्नेति । पोदा सृष्टिः ‘कदाचित्पुनरन्यथे’ त्वं निविद्या । उत्केति ।

अद्वाप्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव अद्वा, न कर्मणि । ‘यो पञ्चद्वद्दः स एव स’ इति अद्वाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय अद्वाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा हृयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति अवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेत्रेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्पक्तो रहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे जीवाः सम्परिष्पक्ता गच्छन्ति, आहोस्तिज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतित्रास्यणे नाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिकल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणप्रक्षं दूषयति । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते अद्वा-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेति । सकामे यष्टि । फल एव अद्वा आदर उपादेययुद्धिविशेषं इति यावत्, न कर्मणि । तथाच अद्वाया अयं स्वभावे यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति ‘गीतावाक्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव अद्वेति तात्पर्यत्वात् कर्मात्मकत्वं वोधयितुं अद्वाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुषपादनेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि । इत्यात् सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेत्रेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अस्या आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः स्थितमित्यादि । स्थितमिति । निर्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छ-भत्वात् को विचारार्थ इत्यत आहुः सर्वं इत्यादि । संशयवीजं तु विशेषात्रवणम् । उपकारार्थ देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । नाधिकारिणः श्रुता इति । न श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति इष्टादिकारिण इत्यादि । अद्वापदेन देवकर्तृत्वेन चेति । ‘यो वै अद्वामनारम्भ यज्ञेन यजते, नासेषाय अद्वधत’ इत्यश्रद्धालुनिन्दया ‘उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टा यः अद्वधते’ इति अद्वालुस्तुत्या च अद्वावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र रद्धिः ।

सौत्राणां ‘ता एवोपपत्ति’रितिशब्दानां व्याख्यानभूतेन । प्रातिकूल्यमिति । चन्द्रमसोऽन्जातत्वेन मनो-जातत्वबोधकश्रुतिविरोधरूपप्रातिकूल्यम् । दर्शयन्तीति । स्वमतेत्तर्यैव दर्शयन्ति स्म अद्वेत्यादीति । कामनया कृतो होमस्तव्यावृत्यर्थ इति भावार्थः । विभजन्त इति । सकामनिष्कामत्वेनोभयं यष्टारं विभजन्ते तत्रेत्यादीति । एवकारव्यवच्छेदमाहुः न कर्मणीति । अग्रिमभाव्यस्य पिण्डार्थमाहुः तथा चेति । स्वाश्रयं यजमानम् । स्म अद्वा तद्विषयं कर्म तत्करोतीति ‘यो यच्छ्रद्दः स एव स’ इति गीतावाक्यादवधार्यत इत्यर्थः । तथा च मात्ये आश्रयस्य जीवस्य । विषयः कर्म । तद्वावजनकत्वात् । तस्मादित्यादीति । प्रथम इति । उपकर्मे ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेत्रेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अग्रादिना पूर्तम् । ‘अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्णे दत्त इत्युपासते ते धूमभिसम्भवन्ती’ति श्रुतेः । परीति । मगवान् व्यासः । विशेषेति । अधिकारिविशेषात्रवणम् । अत्र संशयादिकं सौत्रम्, न त्वधिकरणत्वसमर्पकम् । विषयवाक्यपदामवात् । एवैति । अश्रद्धावव्यवच्छेदकोयम् । फलमुख इति । फलोपायः । ‘मुखं निःसरणं

पदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादिकारिणां धूमसार्गव्युत्पादने
सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्या-
दपि इष्टादिकारिणो रहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भास्त्रं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो
रहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तैपामनिष्ठं श्रूयते, ‘तदेवानामशं तं देवा
भक्षयन्ती’ति, समानश्रुतौ च ‘आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ती’ति
चन्द्रहष्टान्तेन ते च भक्ष्यन्ते, ततश्च देवाः स्वां पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः, अतः

भाष्यप्रकाशः ।

च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्त्तरो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं
प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसाम्याचेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते
इष्टादिकारिणामित्यादि । धूमसार्गे ‘आकाशाच्चन्द्रमस्मेष सीमो रजे’ति ‘तसा आहुतेः सीमो
राजा सम्मवती’ति चोच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रहन्ति, न सर्व इति
सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भास्त्रं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ स्वमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि ।
किं तदित्याकाङ्क्षापामायक्षामुखेन व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । तदिति । सोमात्मकं द्रव्यम् ।
रदितिः ।

वके प्रारम्भोपाययोरपी’ति विश्वात् । उक्तेति । तत्र फल एवेत्यादिभाष्योक्तरीत्या । तैपामिति ।
इष्टादिकारिणामेव । ‘देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्ति’तिवाक्यादेवकारः । त एवेति । इष्टा-
दिकारिणः । ‘यो वै श्रद्धामनारम्भे’स्याद्युक्तश्रुत्येवकारः । तृतीयमिति । उपपत्तेष्टेत्यनुवर्तत इति ।
विभजन्त इति । प्रासङ्गिकलं सूचयन्तो व्याख्यानीत्यर्थः । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिसमारक-
मित्यायेनाहुः धूमेति । आन्दोग्येऽस्ति । अभिमाशुवन्तीति पूर्वेणान्वयः । एवेति । सर्वव्यवच्छेदकः ॥ ६ ॥

भास्त्रं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ आशङ्केति । मुखं प्रारम्भः । ‘मुख-
निःसरणे वके प्रारम्भोपाययोरपी’ति विश्वः । नन्वित्यादीति । समानेति । वृहदारण्यके छान्दोग्यस-
मानश्रुतौ । एनानिति । धूमसार्गेण सम्भूतान् कर्मिणः । तत्त्वेति । सोमलोके । भक्षयन्तीति । अयमर्थः । ते
चन्द्रं प्राप्यादं भवन्ति तांस्त्रय देवा यथा सोम॑राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति’ । अत्र
ते कर्मिणः चन्द्रं प्राप्यादं जलं भवन्ति । चन्द्रस्यापुष्पत्वात् । अत्रस्य जलवाचकत्वात् । तान् कर्मिणः । तत्र
चन्द्रलोके । देवाः कर्मठाः । यथा सोम॑राजानमिति । च(न्द्र)मसं सोमवहीरसम् । ‘सोमोऽसाकं आप्णानां
रजे’ति वास्त्वात् । अस्मानाप्यायस्य आप्यायनं कुरुवेति प्रार्थयन्ति । अपक्षीयस्य कर्मान्तःपातित्वाकर्मरू-
पस्त्वयमधीयस्त । कर्मणामाप्यायानपद्यजनकत्वात् । एवमाप्यायाप्याय पुनः पुनराप्यायनं कृत्वा
भक्षयन्ति यथायं दृष्टातः, एवं तानन्दमभूतान् जलभूतान् तत्र चन्द्रलोके भक्षयन्ति । आन्दोग्ये ‘पोडग्य-
फलः पुरुषः’ इत्युक्तेः । तदा ‘प्याप्यायस्वापक्षीयस्य’ति वर्तते । तत्र द्रव्यम् । यदा । भक्षणं भाष्यीयं
‘प्रपर्मां पिशते वद्धि’स्त्यादि वक्ष्यमाणम् । चन्द्रेति । सोमवहीरमद्यान्त उक्तोऽन्यैः, अत्र हु चन्द्रहष्टान्त
उप्यन । तेन षोडशकलः पुराः । महायम(स)स्य मतेन तैतिरीयोक्तुरुपीयचन्द्राणाः । तेन दृष्टान्तेन ते
कर्मणश्च भक्षयन्त इत्यर्थः । तत इत्यादि । साम्बत्वात् । साम्बत्वात् आत्मरूपाक्षम् । कर्थमिति ।

पश्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य, परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षणं च । प्रकृतेष्यज्ञारत्वाच्चन्द्रमसः कथंमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भास्तत्वमधे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणं स्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । 'स' सर्वं भवति । तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिषेदे अहं मनुभवं सूर्यश्चेति । प्रकृते तु तत्र । अनात्मविच्छात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

परिहरं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । गौणत्वे हेतुमाहुः प्रकृतेषीत्यादि । तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेत्, एतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम्, स्वत्रे भास्तत्वमस्य नपुंसकत्वादेवचचन्त्वाच्चेत्यत आहुः सोमभावस्येत्यादि । अग्रं इति । तथाच न स्वत्रविरोध इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति अन्नभाव इत्यादि । अन्यस्येति । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्नभावानुपपत्तिं विभजन्ते ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि । तुरुपपत्तिशङ्कानिरासे, द्वितीयस्तुहेतौ । तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तत्रोपपद्यते । तत्र हेतुः अनात्मविच्छादिति । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात्, वामदेवादिवदात्मविच्छ- सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तद्विज्ञात्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावसापि देहात्म- भावद्वैष्णवत्वात् तद्विज्ञानमपि गौणम् । अनस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपष्टम्भकं इति ।

आत्महानेरपुरुपार्थित्वादात्मत्वमित्रेन केन प्रकारेरेति प्रश्नः । अत इति । आत्महानेरपुरुपार्थित्वेन सोमस्याहेम्यत्वात् । वाशब्द इति । अवधारणार्थकल्पादिति भावः । 'वाऽन्वाचये समाहोरप्यन्या- न्यर्थं समुच्चये । पक्षान्तरे ग्रहे पादपूरणेऽप्यवधारण' इति विश्वात् । गौणत्व इति । तेषां कर्मिणां सोमभावस्य गौणत्वे । प्रकृतेषीत्यादीति । प्रकृते प्रथमाहुतौ । 'चन्द्रमा अङ्गारा' इति श्वेतः । भवेदिति । सोमो राजा भवेत् । स इति । सोमभावः । गौण इति । श्रुत्युक्तव्यान्त्युक्त्वा- भावेषि गौणस्तु वक्तव्य इति भावः । एतेषामिति । कर्मिणाम् । कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमस्यावृप्यस्य भावो गौणः । ऐक्यासंभवात् । भक्षणं च गौणम् । न जीवानां भक्षणं संभवति भोक्तृत्वात् । कर्मणि यद्दी । प्रकृते नवद्वज्ञारः कलं भवन्तीति सोमभावो गौणोऽग्नाराम् । एतेषां हुतानीं कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमभावोऽभावः सुतरां गौणः । अत्रेति । स्वते । भास्त- मिति । सोमभावो भास्त एकं चेत्यनन्यत्वात् । एकस्य वचनं सुर्यसादित्येकवचनं तस्मात् । कपो वैकल्पिकत्वम् । ज्ञानीति । जीवस्य सत्यादिरूपस्यान्यभावोऽभावः मुख्यसोमभावो नोपपद्यते । अन्नेति । 'पृथिवी वा अन्नम्, आपो वा अन्नं' 'अद्यतेऽति च मूतानी' लेवंपरोऽन्नशब्दः । ब्रह्मज्ञाने तु अनुपपत्तिनिरासो भवतीति भाव्यार्थमाहुः तुरुति । उपपत्तिशङ्का उपपत्त्यन्यथाज्ञानमनुपपतित्वेन ज्ञानम् । अन्यस्यान्यभावेऽनुपपत्तिरूपता तस्या निरास इत्यर्थः । प्रकृते । अज्ञानिनि तुहेतुः । तत् प्रश्न- ज्ञाने न भवतीति प्रकृते तु तत्रेति माव्यार्थ इत्याशयेनाहुः द्वितीय इत्यादि । तु तदिति । हेतुः स ब्रह्मभावः । तदित्यव्ययम् । तथासतीत्यादिभाव्यं विवृष्ट्वन्ति स्य यदि हीलादि । एवेति । सोमभावव्यवच्छेदकः एवेति । सर्वभावः 'स सर्वं भवती' त्यादिभाव्योक्तशुल्कस्तसः । देहात्मते । देहः सुखीत्यादी सुखमात्मर्थमः । परं तिरोहितम्, चित्रधानत्वात् । गौणत्वादिति । 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद' इत्यत्र । अन्नस्यैवेति । एवकारः कर्मिणां

भक्षणमपि गौणम् । तथा हि । श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य वेदध्यति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्त' इत्यत्र यथा पशुशब्दः, एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा श्रुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुभीयते श्रुत्या, 'प्रथमां पिवते; चहि'रित्यादि-

भाष्यप्रकाशः ।

व्याख्यावर्तनि तथाहीत्यादि । श्रुतिरिति । 'यावत्सम्पातमुपित्वे'त्यादिश्रुतिः । पशुशब्द इति । पशुतुल्यत्वोधको गौण इति शेषः । एवमत्रापीत्यादि । यथा 'स्त्रियं भुल्लं' इत्यत्राभ्यवहारी भोग एव, न तु चर्वणादिकम्, तथात्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम्, न हि प्रयोजनं विना उपचारोपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः चन्द्रेत्यादि । तथाच यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते च, तथैतेषि पुनः पुनरावर्तमाना अमरतां चामुखन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । ननु 'आप्याप्यसे'त्युक्तशुत्या चन्द्रसापि भक्षणं चेत्, कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः चन्द्रस्येत्यादि । श्रुतिस्तु सोमोत्तत्तिनामकपरिशिष्टस्या । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वान् गौणमिति निश्चीयते । एतेषां तु न चन्द्रस्येव वरो येन पुनरेवेन् । ततश्च रद्धिः ।

व्यवच्छेदकः । तेषामिति । कर्मिणाम् । उपष्टम्भकमिति । 'तथा हि दर्शयती'ति सौत्रम् । यावदिति । भक्षयन्तीत्यसात्राव्यवहितोत्तरेण श्रुतिः । 'तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वायैतमेवाव्यानं पुनर्निवर्तन्त' इति । अर्थस्तु संपत्तत्यसु लोकमनेति संपातः कर्मसमूहः । स यावानिति यावत्संपातम् । अव्ययीभावः । यावत्तर्मसमूहः तस्मिन् चन्द्रमण्डले उपित्वा । 'उप दाहे' । 'करेष्यमिजलेष्यमिरिति मतुस्मृतेः जले दाहः । अथ कर्मक्षयानन्तरमन्येन कर्मणा एतमेव वक्ष्यमाणमध्यानं मार्गं पुनर्निवर्तन्त इति । वक्ष्यमार्गं 'जायस्य मियस्वेतेतत्तृतीय॒श्यान'मिति श्रुत्या । भाष्ये । शब्दस्यति । सोमभाव-शब्दस्य । भक्षयन्तीत्यस्य च । दर्शयतीत्यसायां वोधयतीति । मुख्यत्वे एनयोर्यावदित्यादि नोपपद्यते । पुरुषविषयाद्याशुतिमाहुः अथ य इति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽहमसीति न स वेद यथा पशुरेव॑स देवाना'मिति । प्रकृते । पश्चिति । अभेदाज्ञानवत्त्वगुणयोगाद्वौषीत तथा गृह्णत इति शैषिकोऽप्त । अभ्यवहार इति । 'मुख पालनाभ्यवहारयो'स्मिति धातुणाठात् । भोग एवेति । मुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । एवकारव्यवच्छेदयमाहुः न त्विति । क्रीडनेति । आदिना सेवकत्वम् । तथाच यथा उपासकः पशुः अज्ञानवत्त्वगुणयोगात्तथा जीवस्य भक्षणमित्यत्र भोक्तुर्भक्षयत्वाभावेन भक्षणमिति भक्षणं भोगः सहक्रीडनं सेवकमावः, न तु चर्वणादिकमित्यर्थः । तथाच भोक्त्यत्वमात्र-गुणयोगात् 'तदेवानामद्वं तं देवा भक्षयन्ती'त्यत्र जीवेऽन्नपदं गौणमित्यर्थः । ब्रह्मदारण्यकटीकायामप्येवम् । तत्प्रेति । उपचारप्रयोजनम् । भाष्ये । चन्द्रेत्यादौ । चन्द्रतुल्यं अपदेशो लक्ष्यम् । 'अपदेशः स्मृतो लक्ष्यमिति विश्वात् । तस्मै प्रयोजनाय । तथा वचनं उपचारत्वेन भक्षणवचनम् । तथा सति उपचारत्वेन भक्षणवचने सति । तेषां कर्मिणाममरत्वेन गुणेन चान्द्रेण । तथा श्रुतिरित्यचारशुतिरित्यर्थ इत्याशयेन पिण्डितार्थमाहुः तथाच यथेत्यादि । एतदर्थमिति । अमरत्वेन चन्द्रतुल्यापदेशार्थम् । तद्वचनमुपचारवचनम् । श्रुत्यनुमानाभ्यामिति । अनुमानं च श्रुतिश्च श्रुत्यनुमाने । 'अल्पान्तरं पूर्वम्' 'अभ्यहितं के'ति सूक्ष्माण्यं पूर्वनिपातः । श्रुत्येतिमायाच्चुतिशब्दः । ताम्याम् । अनुमानं तु अपक्षीयमाणचन्द्रः भक्षणवान् । क्षयात् । पञ्चवं तत्त्ववम् । बाष्यमाणचन्द्रवत् । एतेषामिति । कर्मिणाम् । चन्द्रस्येवेति । पष्टस्तन्ये पष्टाव्याये 'कृतिकारीनि नक्षयाणीन्दोः पश्यस्तु मारत । दक्षशापा-

रूपया । देवानामभक्षणं भगवद्वयवानामेव । अशानामशने तस्याविरुद्धे । आधि-
भौतिकानां देवानामशनमेव । तस्मात् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचि-
चिन्ता ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्राशे यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्ग्रावः प्रतिपाद्यते, स सोमलोके विभूतिर्मुख्यं पुनरावर्तते इति । अनन्तदीमांसार्थां च ते ये शर्तं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामा-
नन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ती'ति विरुद्ध्येत ।

एतेनव भिक्षुकमप्यपास्तम् ।

अतस्तेषां तद्वैष्णमेवत्यर्थः । ननु 'न वै देवा अशन्ति न पिवन्ती'ति श्रुत्यन्तरे देवाना-
मशनं निवारितम्, अतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवादरणीया, तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्सतीति
बृथायं प्रयास इत्यावश्कायामाहुः । देवानामित्यादि । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्ध्या
यज्ञादिविर्मोक्त्वे सिद्धेऽयनं सिद्धमेवेत्यनश्चित्तर्मगवद्वयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा 'न ह वै
देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिः । अन्यथा 'तसाञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृहा'दित्यादिर्विरोधापत्तेः । अतो
देवमेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योरुक्ता । नच 'ऋतं पिवन्तौ' 'अनश्चन्त्य' इतिवत् देवेषु श्रुतिद्याविरोधः
सम्भवति । जीवत्यात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अतः आधिभौति-
कानां कर्मसञ्चिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यमावान्न प्रयासो व्यर्थं इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्या-
दि । यसाच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणम्, नैतेषाम्, अत एपां सोमभावे वाधकाभावान्न कोषि दोप इत्यर्थः ।
अनेनापि सत्रेणैत्यस्य विचारस्य केवलवराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतमश्वण-
स्येवासापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्वैष्णीत्यप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तसादस्योभयार्थ-
तैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रद्धिमः ।

त्सोऽनपत्यस्तासु यक्षमग्रहादितः । पुनः 'प्रसाद्य तं सोमः कला लेषे क्षयेविता' इति वाक्यात् ।
क्षयेविता इत्यपि पाठः । तत्त्वाशो इति । कर्मिनाशो । श्रुत्यन्तर इति । 'इति तु यज्ञम्यामाहुताः-
चापः सुरुपवचसो भवन्ती'त्यसा अग्ने सोमभावशुतेरन्यशुतौ । 'सं उल्लावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः
शयित्वा यावद्वाय जायते स जातो यावदाशुपं जीवंति तं प्रेतं दिष्टमितोऽन्य एव हरन्ति यत एवेतो
यतः सम्भूतो भवती'त्यसाम् । विरुद्ध्येतेति । नच सोक्षमाभावोत्तेः । कर्मभिरेव न विरोध इति
वाच्यम् । भिक्षुक्तमिति । तेन भगवद्विक्षुमते कर्मिणां चन्द्रवद्धक्षणं सुख्यमित्युक्तम् । अपास्त-
मिति । कर्मिणां गौणभक्षणोत्त्यापास्तम् । तेषामिति । कर्मिणां तद्वक्षणं गौणम् । एवेति । उक्तीत्या
जाग्रुकत्वादेवकाः । ननु नेति । श्रुतिश्छान्दोग्ये स्पष्टार्थाः । पानेति । 'ऋतं पिवन्तौ'विति । अप्य-
मिति । गौणत्वाधनेन प्रत्यक्षविषयः । यज्ञादीति । आदिना प्रभुप्रसादादान्म् । 'अद्वीदिन्द्रं प्रस्ति-
तेमा हर्षीपी'ति श्रुतेः । अद्वि इत् इन्द्रं प्रस्तिता हमा स सोडा हर्षीपि । एवकार इन्द्र्यागस्त्रैः । इत्यादे-
रिति । पापागमनोधकवाक्यस्य पाष्ठस्य । अशनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । आधीत्यादिं
भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत आधीति । एवेति । 'अद्वीदिन्द्रेऽतिश्चतेरेवकाः । नेति । व्यवस्थायाः
पूर्वोत्त्यापसिद्ध्या नेत्यादिः । चन्द्रस्यैवेति । एवकारः कर्मिव्यवच्छेदकः । एतेषामिति । कर्मिणाम् ।
एषामिति । कर्मिणाम् । उभयेति । ज्ञानवैराग्यमयार्थता । एवकारस्तु उपकमसासज्जातविरोधत्वेन
ज्ञानार्थतोपसंहोरेण 'तस्माङ्गुप्तेते'त्यनेन वैराग्यार्थतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ (३.१.२.)

प्रथमाहुतिः सकला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोमादृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुज्ञे इति निश्चितम् ।

तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुज्ञे, आहोस्तिदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति ।

सद्वासनयाग्निमज्जन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । 'आचारहीनं न पुनर्निति वेदा' इति वाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः ।

तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वांधाज्ञानैपयिकशारीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः प्रथमेत्यादि । ननु द्वितीयसां किं विचारणीयम्, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः सोमस्येत्यादि । सोमादिति । सोमभावानन्तरम् । निश्चितमिति । 'सोमं राजानं शुहृति, तसा आहुतेर्वर्षं सम्भवती' ति सोमाद्वीनभावत्रोधिक्या आहुतिफलथृत्यैव निश्चितम् । तत्र संशय इति । तत्र भोगे संशयः । अनुशयवानिति । अनुपश्चाच्छेते, कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः, सोऽनुशयस्तदान् । नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनम्, यथाकथविदस्त्वत्यत आहुः सद्वासनयेत्यादि । तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म संभवति, तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुपकर्मभोगसानुकृत्वात् तदनुवृत्या कपूरयोनित्वमापयेतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः ।

एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि ।

रदिमः ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ सोमभावेति । श्रद्धायाः सोमभावादनन्तरमितिशेषः । सोमादितिभावे भावप्रधानः । भावे श्रद्धारूपस्य जीवस्य सोमं प्राप्य वृष्टिभावे इत्यर्थः । रूपरसादीनामपाकज्ञानां हीनतया वृष्टे: सोमाद्वीनत्वं प्रत्यक्षसिद्धं यागस्य मुख्यं फलम् । स्वर्गोऽवान्तरं फलम् । तत्रेति वृष्टिभावे । भुज्ञे । रूपरसादीनामित्यत्रादिशब्देन शब्दगन्धस्याः । प्रकृते । आहुतीति । एवकारोऽन्यस्य शब्दस्य व्यवच्छेदकः । भाष्ये । सर्वमेवेति । सामान्ये न नुसंकृतः । एवकारो विशेषव्यवच्छेदकः । तत्रेति । वृष्टिभोगे । प्रकृते । अन्विति । 'भवेदनुशयो द्वैपे पश्चातापानुवन्धयो'रिति विशादनुवन्धेऽनुशयशब्द इति भावः । यः प्रावृत्सवित्तक्रियमाणेषु कर्मसु यत्क्रियकर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीशेषः । एतद्वीति । अनुशयस्तपकर्मणो विचारस्य । यथेति । अनुशयवत्वेनानुशयवत्वेन वा । अत आहुरिति । अतो द्वितीयकोटी हेतुमाहुरित्यर्थः । स्वभावेति । गीताप्रभमात्याये 'न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य सुजति प्रशुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति वाक्यात् । उभयेति । कपूरमणीयोभयविषम् । निरनुशयत्वं इति । निष्कान्तमनुशयपदान्निरनुशयं स्फूर्तं तत्वे । तद्विचार

कृतत्वये अनुशयवान् । कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान् । अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कृतः । हृष्टस्मृतिभ्याम् । हृष्टं तावत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशोपि भोगसाधकतादशदेहवस्त्रादिसहित

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकामौ देवकृतहोमोत्तरं सोमभावः । ततः पर्जन्यामौ द्युतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते हति चन्द्रमण्डलमारुद्धानां धूममार्गिणामवस्थावोधिक्या 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तदेवानामन्तं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन् यावत्सम्पात्पुरित्याथैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायु' मित्यादिक्या श्रुत्यावसीयते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यसालोकात् स्खर्णलोकमिति वृत्यत्या सम्पातपदेन कर्मवोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आशृतिः, तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिद्ध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलम्, निष्कामानामवान्तरफलम् । उभयथापि फलत्यस्यामच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्वदान्तरफलत्वे सदोपत्वम् । यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियते, तदा तत्र अभुक्तेऽव्यान्तरफलस्यावशेषे 'यावत्सम्पात्' श्रुत्यनुरोधेनावान्तरफलत्ववाधः । न चानुशयवावे सद्वासनाशून्यतायामित्रिमज्जन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्खयम् । उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानोपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्राहित्यवत् सदाचारसिद्धेन तस्य किञ्चित्यायोजनम् । अत उक्तहेतुद्वयान्बिरुद्धय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति कृतेत्यादि । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतेप्रभ्रतिवचने रशिमः ।

इति । अनुशयविचारः । आहुतिभिरिति । आहुतिभिः करणैः अश्रिभिः कर्तुभिः नीतानां जीवानाम् । 'तं प्रेतं दिष्टिमोऽन्धय एव हरन्ती'ति श्रुतेः । एवकरेणाहुतिव्यवच्छेदात् । तत्कालमेवेति । तस्मिन् होमकाले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एवस्तु होमकालान्यकालव्यवच्छेदकः । कर्मेति । अग्रे एवः श्रुतित्यात् । यथेतमिति । यथा इतं आकाशाद्वायुं निवर्तन्त इत्यन्वयः । 'यथेतमाकाशाद्वायुं वायुर्मूलात्रं भवत्यत्रं मूला मेधो भवति मेधो मूला प्रवर्पती'ति पाठः । अनेन इत्यादिक्येत्यलत्यादिपदार्थोप्युक्तः । अवान्तररेति । 'नाऽभुक्तं क्षीयते कर्मेऽत्यवान्तरफलम् । कर्मणः प्रतिवन्धकत्वात्सायुज्ये । सर्वस्येति । सकामनिष्कामरूपस्य । न त्वदान्तररेति । रूपरसादीनां भोगस्य । पूर्वपक्षभाव्यं व्याकुर्वन्ति स्म यदीति । तस्मिन्द्विति । भोगे । शोप इति । जीवे कर्मशेषः । अवान्तररेति । उत्तरफलेऽनुवृत्यांशोऽव्यान्तरफलत्ववाधः । ज्ञानोपयिकेत्यादिभाव्यं विवृत्यन्ति स्म नचेत्यादिना । संशयद्वितीयकोटिसत्त्वे पूर्वकोटिसूपर्वपूर्वपक्षप्रतिवन्धात् शङ्खा । भाव्ये द्वितीयकोटौ सद्वासनायाः सदाचारे कारणत्वमुक्तम् । तत्र निष्कामा अनुशयवन्तः । सद्वासनायाः । अम्बरीपवदिस्यामानं फलति । एवं सत्त्वनुशयवाव इत्यादिः । अवशेषप्रस्त्रेति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मेशेषस्य । तथाच न पूर्वपक्षसमर्पिका पूर्वकोटिरिति भावः । अनावश्यकत्वं वदति पूर्वपक्षी उक्तरूपेणेत्यादि । प्रथमसूत्र एव तत्र पूर्वजन्मनीत्यादिभाव्येण उक्तं रूपं देवाधिष्ठानसम्पादकत्वं यस्योदयमस्य तेन । एवेति । अयं सदाचारवाचयकपदव्यवच्छेदकः । तस्येति । अवशेषस्य । अत इति । प्रयोजनाभावात् । उत्तेति । भाष्योक्तसदाचारसिद्धिप्रयोजनाभावस्यप्रहेतुद्वयात् । एवेति । हेतुद्वयादेव । एवेति । कृतकर्मव्यवच्छेदकः । प्रकृतेति । पञ्चाम्रिविद्याम् । वैत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रवाहणस्य जैवलेः श्रेतकेतुं प्रति प्रश्नः । जैवलेः गौतमं प्रति प्रतिवचनम् ।

एव तस्मात् स्यानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयः, तथात्रापि । स्मृतिश्च ‘यथाव नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् वर्णं हरिर्य-
द्गतां शं तनोति’ इति देवगाभा । अतो ज्ञानोपयिकजन्म सानुशयवत् एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्जयेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमं तस्य देवकृतत्वेनोक्तत्वात् । न तु कर्म । तस्य मुख्यफलायधिकत्वेनावान्तरफलभोगतस्तद-
त्ययाभावादत्ययपदविरोधात्मोः । अनुशयथात्रावान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेयः ।
अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति दृष्टमित्यादि । अन्यथा सद्य एव देहपातः
स्यादिति । उक्तस्पस्य लेशसापि कर्मजन्मत्वेन कर्मनाश एव तन्माशात् ‘प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यप-
त्त वाङ्मौतिक’ इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् । तथा सति गमनं न सम्भवेत् । अतो यथा लोके
सानुशयः, तथात्रापीत्यर्थः । नन्देवं सत्यावश्यकत्वाद्वाधवाच कर्मशेष एवानुशयोस्तु, न तु साम-
ग्रीशेषोपीत्यत आहुः स्मृतिरित्यादि । तथाचासां गाथायां शेषितं स्विष्टं दत्तं कृतमित्यनुकृत्वा,
यत् ‘स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनं’मिति विष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तम्, तेन कर्मजन्मो भोगसा-
धकसामग्रीलेय एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषः, अतः स एवानुशय इत्यर्थः । सिद्ध-
माहुः अत इत्यादि । ननु ‘कदाचित् सुकृतं कर्म कृतस्यमिव तिष्ठति । मज्जानास्य संसारे यावद्
दुःखाद्विमुच्यत’ इत्यन्या स्मृतिः कर्मस्तपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशय-
निश्चय इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मसारकस्याभावेन पूर्व-
जन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्जयेत् । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः ।

रदितः ।

तस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने । तस्यैवेति । सोमभावसैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदकः । नत्विति । कृतशब्देन
ननु कर्म ग्राह्यम् । तस्यैति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मणः संश्चितस्य क्रियमाणस्य वा । येति । कर्मरूपा ।
तथेति । वृष्टिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवकारः सूत्रप्राप्नाण्यात् । एवेति । दृष्टमित्यादीति । तादृशोति ।
अनुशयदर्शनवदेहवक्षादिसहितः । एवेति । प्रत्यक्षात् । अन्यथाशब्दं व्याकुर्वन्ति स उक्तस्पस्येति ।
अन्यथेत्यस्य अनुशयभावत्वेनान्येन प्रकारेण देहवक्षादिसहित इत्यर्थं मलोक्तं तन्माशादित्यन्तम् ।
तथा चान्यथेत्यत्र प्रकारे थाल् । पञ्चम्या अव्ययत्वालुक्कु । एवेति । लेशलेशिनोस्तथादर्शनादेवकारः ।
तन्माशालकारात् । प्रकारो देहादौ । अन्यथाशब्दं व्याख्याय सद्य एवेत्यादिमाप्य व्याख्यान्ति स्म
प्रारब्धेति । सद्य एवेति । विलम्बव्यवच्छेदकः । अतो यथेति भाष्यं विवृष्टवन्ति स अतो यथेति ।
अत्रेति । पञ्चाशिविद्यायाम् । लाववादिति । शरीरलाघवात् शक्यतावच्छेदकलाघवाच । न
कर्मेति । यदेवं साचदा ‘कृतस्य शोभनं’मित्येव वदेत् । स एवेति । स्विष्टादिरूपभोगसाधकसामग्री-
शेषः । एवकारोऽन्यभावात्यकृत्स्मला । भाष्ये । स्मृतिमत् जन्म नारदस्येव । नोडसाकं देवानाम् । वर्णे
अजनाभे भारतवर्णे । यत् यस्मात् । अत इति । देवाभिलपितत्वात् । एवेति । ‘कपूर्यचरणा अभ्याशो
ह यत्रे कपूराणं योनिमाप्येवरन्निति श्रुतेरेवेति । प्रकृते । विषयेति । विषयासक्तित्वेन । तत्कृतपूर्व-
जन्मीनदुःखस्मृत्यभावत्वेन । कार्यकारणमावात् । एवेति । नारदभरतादौ दृष्टविषयानासक्तिभज्जिभये-

न तु अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्धिः परिप्वक्तो भवेत्, अत आह यथेतम् ।
यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्वार्धः स्यात् । तर्हि तावद्वान्तरफलसाधक-
सहितः स्यात्, अत आह अनेवं च । एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुनः शङ्कते नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । पूर्वजन्मसारकं यद्दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तदेहमन्तरेण स्वकार्यास-
मर्थं सदेहमाक्षेप्त्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिप्वज्ञो निःप्रयोजन इति सोमभावना-
शेऽपामपि साजात्यानाशापत्त्या प्रकान्तत्याग ईद्वेत्युत्त्यये स्यात् । अतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

सिद्धान्तमाहुः यथागतमित्यादि । धूममार्गं यथेतमित्युत्तम् । अत्राप्यत्रे वृष्टिभावादिरु-
च्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुद्धेतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अपां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाभ्य
इदानीन्तनानां वैराग्यसांहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्पणं वोध्यम् ।

अत्रैवं स्वार्थं सिध्यति । कृनात्यये देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान्
तच्छेष्यान् । यथेतं पूर्ववदद्धिः सम्परिप्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वात् भिन्नप्रकारेण
रश्मिः ।

वकारः । तत एवेत्यादि । संस्कृतेन्द्रियप्रभृतिभिः । एवकारोऽपां व्यवच्छेदकः । संस्कारसिद्धौ ।
संस्कारार्थोऽपां परिप्वज्ञः । साजात्यादिति । सोमभावाचन्द्रत्वेन साजात्यात् । नचैकघटनाशेऽपरघट-
नाशापत्तिरिति वाच्यम् । अपेक्षाद्युद्धविषयसाजात्यापेक्षणात् । चन्द्रत्वेन साजात्ये वर्तत इति साजा-
त्यानाशापत्तिः । घटत्वेन साजात्ये न वर्तत इति । प्रकान्तस्यापां पुरुषभावस्य त्यागः । ईद्वेत्य इति ।
कर्मजन्ये भोगसाधकसामग्रीलेशमात्ररूपे । स्यादिति । अपां सामग्र्यन्तर्गतत्वाभावात्स्यात् । अय-
मिति । उक्तानुशयः । तथाचायं भाष्यार्थः । अनुशयसहकृत एव, न तु भोगासाधकसामग्रीसहित इत्येव-
कारो भोगासाधकसामग्रीं व्यवच्छिन्नति । अत आह नाद्धिर्मोगासाधकसामग्रीस्त्वाभिः परिप्वक्तो
भवेत् । अत एताद्यापूर्वविषयक्षाद्वगवान्व्यास आह यथेतमितीति । प्रकृते । धूममार्गं इति ।
'अथ य इमे ग्राम इष्टपूर्ते दत्त इत्युपासतं इत्यादिना छान्दोग्योक्ते । यथा येन प्रकारेण इतं गतं
चन्द्रलोके तथा एतमेवाध्यानं पुनर्निर्वर्तने यथेतं इत्यर्थः । अत्रै तमेवाध्यानमाह 'आकाशमाकाशाद्वायुं
वायुर्मूले' लादिना । अर्थः पूर्वमुक्तः । कर्मा आकाशं प्रतिपद्यते । अत्रापीति । अपिरादिमा-
र्गेषि । वृष्टीति । अब्रूपत्वम् । आदिनान्वरेतआदि । अन्यथेत्यादिभाष्यार्थमाहुः अतः प्रकारेति ।
शुत्युक्तत्वादप्यकारादन्यप्रकारो निष्ठयोजनास्यागप्रकारः तत्सम्बन्धिदेहाङ्गीकारे तत् प्रश्ननिरूपणं
अब्रूपदेहविषयकं विस्त्येत वाच्येत । 'यथा पञ्चम्यामाहुतावपाः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'इति
तु पञ्चम्यामाहुतावपाः पुरुषवचसो भवन्ती'ति निरुपणम् । अधिकमाहुः सङ्गत्यर्थम् । इत्यत इत्यादि ।
न तथा कर्मजन्यभोगसाधकसप्रयोजनसामग्रीमात्रेशत्वेन लेशो नेत्यर्थः । शेषं स्फुटमिति । तर्हि
यथेतमित्याङ्गीकृते तावत् अपां पुरुषवचस्त्वमवधि मोक्षावान्तरफलं शरीरं तत्साधिका निःप्रयोजनसप्रयो-
जनसामग्री कर्मजन्या तत्सहितः स्यात् । ततु चन्द्रमण्डले भोगस्य जातत्वात् सम्भवति । आगमनस-
राद्यमोगजनकत्वरहितसामग्रीसहितत्वेन यथेतं तथागमनाभावादतो भगवान् व्यास आह अनेवं
चेति । च पुनः आगमनमनेवं भिन्नो भोगरहितप्रकारस्तेन सुक्तमागमनमपाम् । एवप्रकारो भोगजन-

जातत्वात् । चकारात् वैराग्यसहितोपि । तस्मादनुशायवान् भिन्नप्रकाराद्विः परिप्वक्त्रो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेत्रोपलक्षणार्थेति कार्णजिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणादेव भविष्यति, ‘तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो हृयते रमणीयां योनि-मापवेद’ नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचारं करोति, स उत्तमं जन्म प्राप्नोति, यस्तु निपिद्धाचरणं करोति, स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति ‘साधुकारी साधुर्भवती’-त्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते, प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्बन्धं जन्म भविष्यति, किमनुशयसहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिस्त्रा, सा उपलक्षणार्थी, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका, न तु तस्मिन्

भाव्यप्रकाशः ।

नीचैर्वृष्टिभावार्थं रहति । चकारे नीचैरागमनस्य घोतकः । तत्र हेतुः द्वष्टस्मृतिभ्यामिति ॥ १० ॥

चरणादिति चेत्रोपलक्षणार्थेति कार्णजिनिः ॥ १० ॥ किञ्चिदित्यादिना सूक्ष्मवतार्यं पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वत्यादि । श्रुतौ ‘अभ्याशो है’ति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्वदंतु कियादि-श्रेष्ठाणां हेत्वर्थके द्वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचारतः कर्मतथ जन्मोक्तम्, तथापि प्रकृते पञ्चायिप्रकरणे तु चरणादेवोक्तम्, अतोत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः नेत्यादि । चरणस्य जन्मनियामकल्पोपगमेति न तज्जन्मीनकर्मनियामकल्पम् । उक्तरूपनिपिद्धकर्मप्रत्यक्षविरोधात् । रद्धिमः ।

कलं तद्युक्तागमनमपां नास्ति । भोगस्य चन्द्रमण्डले जातत्वादागमनसमये तदभावात् । उपसंहारादाहुः चकारादिति । अपिनानेवं चेत्यस्य यथेतमित्यनेन समुच्चयः । अपि: समुच्चये । एवं शेषं स्फूट-मित्यर्थः । वैराग्येति । भोगानन्तरं वैराग्यप्रसिद्धेः । ‘तस्मादुगुप्तेत्’त्युपसंहाराच । संस्कारेति । संस्कृतेन्द्रियसंस्कारेण द्विगुणसंस्कारेण ततो गमनादुल्कर्पात् । बोध्यमिति । अनुशयवानिति । विद्याप्रकरणेण कपूर्योनिवाधाय ज्ञानोपयिकदेहसाधनाय चेदम् । देवकृपासहित इति तु देव इत्युत्पृष्ठावपि मुनदेवाः सोमैऽराजानं छब्दीति देवपदोपादानात् । तच्छेष्यवानिति । कर्मजन्म-भोगसाधकसामग्रीलेशवान् । भिन्नेति । गमनप्रकारे भोगसाधकत्वं आगमनप्रकारे वैराग्यसाहित्यम् । भोगस्य जातत्वात् । किञ्च । गमनसुवैः द्युलोकस्योच्चत्वात् । तद्विवेचकारेण नीचैर्नीचैस्त्वेन । अनेन यथेतमेवं चेत्यनयोर्विरोधः परिहृतः । यथेत तयागतं इत्युत्पत्त्वानेवं आगमनमित्युत्पेक्षिरोधः । रहंती-लनुवर्तते पूर्वसूत्रात् । चकारार्थो भाष्ये वाच्य उक्तोऽतस्य स भाष्योक्तस्य घोत्यार्थमाहुः चकार इति ॥ ११ ॥

चरणादिति चेत्रोपलक्षणार्थेति कार्णजिनिः ॥ ११ ॥ इतिपद्मिति । नच ‘अव्यादासुपुर’ इति विभक्तेरुक्ता लुप्तत्वेन पदत्वामावः ‘न लुमताङ्गसे’ति सूक्ष्मादिति शक्षम् । पदशब्दस्य शन्ते लक्षणाङ्गीकारात् । अमेदो लक्षणा । पदशब्दयोरमेदात् । शक्तं पदं वा । क्वचिच्चैयायिकमताङ्गी-कारात् । यथानेव सोमादृष्टिभावे रूपरसादीनामिति । एताभ्यामिति । रमणीयचरणकपूर्यचरणाभ्यां ‘साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापी भवती’त्येताभ्याम् । जन्मेति । कपूर्यरमणीयजन्मोक्तम् । चरणादेवेति । एवकारः साधुकारीतिश्रुतिव्यवच्छेदकः । अनुशयव्यवच्छेदको वा । तदेवेति । चरणम् । एवकारोऽनुशयसहभावव्यवच्छेदकः । अन्यथेत्यादि विवृणन्ति स्म चरणस्य जन्मे-त्यादि । अपमन्यथाशन्दर्शः । अपिर्गर्हयाम् । उक्तेति । भाष्योक्तशुतुकपूर्यचरणरूप-

जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका, अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्माद्जुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति काण्डाजिनिराचार्यो मन्यते ।

काण्डाजिनिग्रहणं पञ्चामिविद्याया भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् । तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वात् शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चामिविद्यार्थां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकापि चरणश्रुतिः ‘काकवदेवदत्तस्य गृह’मितिवृत् पूर्वजन्म-कृतं समीचीनं कर्मोपलक्षयिष्यति । यत् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं आसमन्तात् पद्येन् । गत्यर्थपद्यतेर्जानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थात् । अतः सिद्ध-मनुशयेनाति काण्डाजिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः काण्डाजिनीत्यादि । भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषपुरुषानुशयगून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । काण्डाजिनिमतीयात् कर्मशेष-रूपानुशयात् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषपूरपस्य फलशेषप्रसानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृतिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयितुमशक्यत्वान्नाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्य-पेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति न हीत्यादि । पञ्चामिविद्यार्थां हि उत्क्रपकारेण देवैर्हुतस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितः, अतः साङ्घादिककर्मणः फलावश्यंभावनियमेन पुरुषादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्वराङ्गिनप्रकारत्वम् । पञ्चामिश्रुतिथ प्रश्नादिवोधितप्रकरण-परिगृहीता न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कोत्तरे, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रदिमः ।

प्रत्यक्षविरोधात् । व्युत्कमेण व्याख्याने यदि वाक्यार्थज्ञानं भवेत्तदोपलक्षणज्ञानं तेन ज्ञापक-रूपार्थान्तरमिति वक्षुमाहुः अत इति । तदर्थमिति । निपिद्धकर्मकरणनिवृत्तये । मशकार्थो धूम इतिवृत् मशकनिवृत्तये इत्यर्थात् । ‘अर्थोऽग्निधृतिद्वयवैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिचित्ति’ति कोशात् । जन्मबोधिकापि । शक्यार्थो जन्मेत्यर्थः । तथापि शुगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न, उपलक्षणस्य तात्पर्यवृत्तौ पर्यवसानात् । शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वमपीत्यत इत्याहुः काकवदिति । मतुवन्तम् । गृहस्य तटस्थलक्षणम् । उपेति । तात्पर्यवृत्तिं समीचीनकर्मनिष्ठां करिष्यति । उपलक्षणं समीपपदार्थलक्षणा सा तात्पर्यानुपपत्तौ स्वर्वजे पर्यवस्ति लाघवात् । शक्यसम्बन्धस्य पाशात्यस्य स्वीकारे गौरवात् । तथाच कुरुपद्वृत्तिद्वयविरोधः । यत् यथा भवति तथा । यत् यस्माद्वा । तत्रेतादि । पदने ज्ञानत्वरूपविशेषावधारणे । तामिति । रमणीयां योनिमस्य जीवस्य ज्ञापयेयुः । भाष्यीयानेनपदसार्थोऽनेन जीवेनेति । संस्कृतन्य-द्वाष्यम् । आपादयितुमिति । यदि स्वमतेऽस्मात् कर्मशेषपुरुषानुशयः स्यात्तदशङ्केत्यापादयितुम् । कर्मशेषपुरुषानुशय आपादकः । आपादाशङ्का । अपेक्षितमिति । स्वमते । पञ्चामिति । प्रकरणेति भाष्यविवरणम् । प्रश्नादीति । पञ्चामिविद्याप्रकारणम् । न कर्मेति । पञ्चामिविद्याऽप्रकारणिककर्मान्तरस्थले न । न्यायेति । वक्ष्यन्ति च ‘यदेव विद्येति’ति हीति सूत्रमाये । नात्रेति । भाष्ये न शङ्कोत्तरे । अन्यत्रैवेति । बागममते । एवकारः काण्डाजिनिपदात् । कृष्णाजिनस्यापत्यं काण्डाजिनिः । अतं इज् । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहिता । कृष्णाजिनं सप्तौ भवतीति दृष्टम् । संहितायां औषधिविद्या सान्नाय्विद्येति माधवीये । तत्र सान्नाय्विद्या प्रसिद्धा । औषधिविद्या काष्ठपुंसा मृगपातनरूपा दृष्टा । वर्थसां सुष्टिः कपोतानां दृष्टा । शब्दप्रत्यक्षं घण्टाके जातम् । ३०० सविदालिङ्गिनप्रसः ततो नीचैः ३०० सविदालिङ्गिनप्रसो इति भवद्वयम् । वेदान्ते तु सर्वांस्मभावविद्या । ‘वरे कुर्वन्ति मां भक्तये’ति वाक्यात् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेत्त तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका, ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात्, अतो विधायकत्वं श्रुतेः, इष्टानिष्टफलवोधकश्रुतिवत्, अतः कर्मतारतम्येन फलविधानात्तिष्ठामकर्मकर्तुर्जानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशायसहभावो व्यर्थ इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् । काम्येषादिकारिणः

भाष्यप्रकाशः ।

आनर्थक्यमिति चेत्त तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्कम् परिहरीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तसा वैयर्थ्यपादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोपि पुमर्थः सिद्धति । अतस्लभावाय चरणेन्तजन्मनि विधायकत्वं तसा अङ्गीकार्यम् । यथा 'प्रतितिष्ठन्तीह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'ति 'केवलाद्यो भवति केवलादीत्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिवोधनेन रात्रिसत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कलन्वते, तथा रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्ठामकर्तुर्जानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्वरणादेव भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इत्यर्थः ।

परिहरीत्यांशं व्याकुर्वन्ति धूमादीति । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाश्यू । तसा अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कर्त्यं चरणश्रुत्येषेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्युत्पादयन्ति काम्येत्यादि । द्विविधा हाँटादिकारिणो निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस फलसामग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तव्युद्धाभावात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्ती 'सुखानन्तरं दुःखं'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरात्रासिरापद्यते । सा तस्य मार्गदिशः ।

आनर्थक्यमिति चेत्त तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणेति । कर्मशेषोऽनुशय इति पक्षे । वैयर्थ्येति । यदि चरणश्रुतिः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षिका स्यात्तदेह जन्मनि पुमर्थसिद्धा व्यर्था सादित्येवं वैयर्थ्यपादकम् । तस्मिन्निति । साधारणानुशये । हेत्वन्तं भाव्यं विवृतम् । अतो व्रीत्यादिमार्गं विवृण्वन्ति स अतस्तदिति । विधायकत्वमिति । किञ्चिद्विधायकत्वम् । इत्यादिमार्गं विवृण्वन्ति स यथा प्रतीति । इत्यादाविति । प्रयोजनगौरवग्रन्थविस्तरभियादिशब्दार्थो नोच्यते । एवमन्यत्रापि । रात्रीति । 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीस्येऽस्तिर्थ्याद्रात्रिसत्रं कुर्यात् । केवलादीति । केवलशासावादः केवलादः सोऽस्यास्तीति केवलादीति । श्रुतौ केवलसादविशेषणत्वमित्रेत्याहुः केवलादनमिति । केवलशासावादी चेति पक्ष आद इत्यन्तसमीचीनादे पक्षिभेदापादकादे च लक्षणादशन्दस्येति स नाङ्गीकृतः । अतः कर्मेति भाव्यं विवृण्वन्ति स अतः कर्मेति । फलस्यैवेति । रमणीययोनिरूपफलस्य । एवकारश्वरणव्यवच्छेदकः । विधानादिति । रमणीयचरणश्रुतौ स्वोक्तफललिङ्गं तद्रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति विनियोगीं श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोजकमिति तथा । चरणादेवेति । आचारात् । एवकारोऽनुशयव्यवच्छेदकः । इत्युक्तमिति । कृतात्ययसूत्रभाष्यप्रकाशे । स च भोगः सकामानामित्यादिनोक्तम् । देवगाथेति । कृतात्ययसूत्रभाष्य उक्ता देवगाथा । बुद्धिस्तु 'हरियद्भजतां शं तनोति' इत्युक्ता । भजतां शंविस्तारकर्तुत्येन हरिविषयिणी श्रुद्धिः । इति न्यायेनेति । ते तं भुक्त्वा सर्वगलोकं विश्वालं शीणे शुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति श्लोको न्यायस्तेन । पापस्यैवेति । एवकारेण सुकृतव्यव-

फलभोगानन्तरसुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःखं' मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वा-
दसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठादणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव
बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तसाद्व्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुश-
यप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकसिकी, सकारणा च । नादा वेदवादिनाम् ,

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठादणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते
समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुयान्ति, न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तसात् सका-
मानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तसा उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूमरार्गमुपक्रम्य
तसा उक्तत्वात्, 'तद्य इहे' त्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोहेत्वाच्च धूमरार्गस्येव तदपेक्षत्वम् । 'इति तु
पञ्चम्यामाहुतायाः पुरुषवच्चसो भवन्ती' त्यादिना पञ्चायिविद्यायाः समापितत्वान्न तसां तदपे-
क्षेति तथेत्यर्थः ।

ननु 'तद्य इहे' त्यत्रान्नादानां रेतःसिचामेवोहेत्वः, तथोत्तरं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यम् ।
अतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । यत्च देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोपि, तत् किं
रमणीययोनिराकसिकी तवाभिप्रेता, उत सकारणा । तत्राद्यात् कल्पना तु चाहत्वापादिका । अतो
द्वितीयः पक्ष आदर्तव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः
सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विद्युत्था' इति स्मृत्युक्तं वा । 'शुचौ
तु चरिते शीलं' मिति कोशाद्विद्यविरुद्धमन्यद्वा स्वर्कर्मं चरणपदेन ग्राहयम् । तदा 'स्वर्कर्मणां
पिलूलोकं' इति वाक्यादियिष्वाचालिलोकतत्कलम् । तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सपिण्डीकरण-
वाक्यानुरोधादस्यादिरूपता च वक्तव्या । तथा 'प्रजामन्वि' ति वाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण
जननमपि वक्तव्यम् । तथा 'त्रैविद्या मा' मिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सीमपात्वेन भवनं
रद्धिः ।

च्छेदः क्रियते । प्राप्तिरेवेति । कपूयचरणवच्छेदक एवकारः । न न्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति सम-
ये सकामा इति । तसादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सम तसादिति । तस्या इति । चरणश्वतः ।
एवेति । अचिरादिमार्गव्यवच्छेदकोऽयम् । तस्यामिति । पञ्चायिविद्यायाम् । तदपेक्षा चरणश्वय-
पेक्षेति । तथा नानुशयप्रतिषेधिकेतर्थं इतर्थः । अन्नादानामिति । 'यो द्वन्नमति यो रेतः सिन्नति तद्वपु
एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अन्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमाप्येव' निति श्रुतेः । वाय्यत्वेति ।
यतो वेदवादिनां नादा । ईश्वरस्य कर्तृत्वात् । चरणं आचरणं शीलमिति पर्यायाः । अन्यव्यवच्छेदक
एवकारोऽशुत्तत्वात् । स्वर्कर्मणेति भाष्यं विवृण्वन्ति सम तदा स्वेति । अग्निष्वाचात्तेति । अग्निष्वातादयः
पितृगणाः । वस्त्रितिभाष्यं विवृण्वन्ति सम तथेति । आहितग्रेद्दर्हनादिसंस्कारः पितृमेधः । पितृमेधेन
संस्कृतं पैतृमेधिकं कर्म, तेन 'संस्कृतं' मिति सुत्रेण ठक् । तेनेत्यनुवर्तते । सापिण्डं साप्तैरुपम् । तत्रोक्त-
वस्त्रादिस्यरूपता । प्रजामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सम तथेति । वक्तव्यमिति । तथाच समशानान्त-
क्रियाकारयितारः समशानान्तक्रियाकृत इति वक्तव्यम् । त्रैविद्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति सम तथा त्रैवि-
द्येति । पूर्ववदिति । पञ्चायिविद्यावत् । यद्वा । पूर्ववाक्यवत् । पुरुषवनमिति भाष्यात् । एवकारस्तु

द्वितीये तु 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वस्त्रादित्यरूपता च वक्तव्या । 'प्रजामनु-प्रजायन्ते साशानान्तक्रियाकृत' इति च । 'त्रैविद्या मां सोमपा' इत्यादिना इन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम् । नच सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्याः; न त्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथाच प्रकृतेषि अनुशायाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यन्ने घलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेषि

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तव्यम् । नच सर्वेषां फलैक्यम् । तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभेदेन च भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् फलभेदे काणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः समर्थयितव्याः । इदं वाक्यभेदादशकर्मपरभेदादशकर्तृपरभिति । 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता विविधा कर्मनोदना । करणं कर्म कर्तृति विविधः कर्मसंग्रह' इति प्रतिज्ञाय भीतायां तद्देवानामुक्तत्वात् । एवं सिद्धे असङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्त्वकलभोगेत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थमनुशयोऽवश्यं वक्तव्यः । एवं यथान्यत्र, तथाच प्रकृतेषि तथैव प्रकृते चरणताक्षे, अपिशब्दात् ततः पूर्वसिद्धं भूमरागवाक्ये च नानाज्ञानां तद्वक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियामकत्वेनावश्यमन्युपेयः । तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः । नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति शङ्कयम् । ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्रकारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न रदिमः ।

सोमपात्वान्यन्यवच्छेदकः । तथैवेतिभाष्यं विवृणवन्ति स्म नचेति । भिन्नेतिभाष्यं विवृणवन्ति स्म तेषामित्यादिना । देशोति । देशः स्थानं तद्देवेन । तस्मादितिभाष्यं विवृणवन्ति स्म तस्मादिति । कर्मेति । संज्ञभेदात्कर्मभेदसेन वैचित्र्यं पूर्वत्राद्वितीयाव्याये । तेन । कर्त्रिति । एकादशस्तकस्ये 'तेषां प्रकृतिवैचित्र्याविद्वा वाचः स्ववन्ति ही'ति वाक्याद्वाक्यभेदकर्तृवैचित्र्ययोः कर्त्तर्यकारणभावः । तद्देवानामिति । ज्ञानज्ञेयादिभेदानाम् । ज्ञेयं कर्म । विधिपादे कर्मनोदना कर्मविधिरेव ज्ञानविधिः परिज्ञातुविधिश्च । अष्टादशाध्याय उक्तत्वात् । असंकीर्णत्वं इति । एतेन भाष्य उपरोधस्य साक्षर्यमर्थं इत्युक्तम् । तथाचेति भाष्यं विवरीतुं सङ्गत्यर्थमाहुः एवं यथान्यन्यत्रेति । विवृणवन्ति स्म तथैव प्रकृते इति । चकार एवकारार्थे । उक्ततीत्यास सङ्गत्यर्थमेवं यथान्यन्यत्रेति वाक्यपूरणे । शब्दादिति । अनुशयवाचकशब्दात् । रमणीयचरणरूपात् । पूर्वसिद्धिति । 'त इह ग्रीहियवा ओपाधिवनस्पतयस्तिलमापा इति जायन्ते ततो वै खलु दुर्निष्पत्तरं यो यो हन्त्यमति यो रेतः सिद्धति तद्वप्तं एव भवतीतिपूर्वसिद्धन् । खस्त्रिति खेदे । दुर्निष्पत्तरमिति । अव्याकारस्य लुपत्वाद्युष्मापत्तरम् । ग्रीहादिसंक्षेपणं दुष्मापत्तरम् । रेतःसिद्धेहस्त्रियरूपम् । अन्यैर्मुज्यन्ते काकतालीयवृत्त्या रेतसिद्धिर्भक्षणमिति । नानेति । नानेत्यादि सप्तश्च । नानायोनीनां त्वित्यम् । यो रेतः सिद्धति तद्वप्तं एव भवतीति सामान्यतो नानायोनयस्तासां सामान्यत उक्तत्वात् । अनुशयाभाव इति भाष्यं विवृणवन्ति स्म तद्वाव इति । अद्वभक्षणयोनियमवापत्तेः । एवं त्वनुशयमवश्य तयोर्नियमः । ब्राह्मणादीनामित्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । तस्येति । अनुशयस्य । ब्राह्मणादीनामिति । उत्तमप्रकारस्तु ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणरूपे श्वचण्डालयोः स्वभागदत्तमक्षणम् । ब्राह्मणकर्तुकभक्षणेषि मलभावेत्यादि सप्तश्च । अयम् । तस्य दर्शनात् । समीचीनमिति । समीचीन्यं कृप्ययोन्यनुत्पादकत्वम् ।

मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुवादिष्वज्ञभाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसंहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सात् । ताद्यस्य रेतसः अभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः । अतो रमणीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयोङ्गीकार्यः । न चान्नभावेषि तत्र तुपसापि दर्शनात् ततः समीचीनरेतोनुत्पत्तिः शङ्खा । तस्य गोप्रशुतिभिर्मर्क्षणे ततो दुग्धंरूपेणान्नभावस्य सिद्धेः । अद्यमानस्यैवान्त्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्यकत्वे अनुसीव्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चायिविद्यासम्भादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेर्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादनुशयेत्यादि । तस्माददिति । सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थं इत्यशङ्ख्य कार्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपरम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यावश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवेकुमिदं सूत्रं प्रवृत्त रशिमः ।

रेतसः अभाव इति । सार्वतः प्रयोगः । अतो नान् ‘अतो रोरमुतादि’त्यस्य प्राप्तिः । अनुशय इति । कपूर्योनिनिर्वर्तकः । अनुशयसेतिभावं विवृण्वन्ति स्म न चान्नभाव इति । परम्परया समीचीनरेतोभाव इत्याहुः तस्येत्यादि । दुर्घेति । दुर्घस्य रेतोजनकत्वं वैथके प्रसिद्धम् । तेन ‘यावत्समीचीनरेतोभाव’ इति भाव्यमपि व्याख्यातम् । एवकारार्थमाहुः अव्येति । एवकारो वेदान्ते योगमात्रात् योगरूपव्यवच्छेदकः । अनुशये सिद्धमाहुरेवं सिद्ध इत्यादि । तस्यैवेति । अनुशयस्य । एवकारो भगवदिन्द्याव्यवच्छेदकः । परम्पराकारणभूताया एवंविधिविषयत्वात् । सकाम इति । सप्तम्यन्तम् । एवकारो निष्कामव्यवच्छेदकः । निष्काम इति । धूममार्ग इत्येव । निष्कामो धूममार्गो मोक्षफलकः । पौर्वतीर्थीयपष्टाध्याये आत्मकामस्यापि प्रवेशनीयत्वात् । अन्यथा कर्मभिश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षधोधकपुराणभागो व्यर्थः सात् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती’तिथुतिथ । तस्मादितिभावं विवृण्वन्ति स तस्मादिति । योन्यादीति । आदिना ‘तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यते रमणीयां योनिमाप्यधर’ग्नित्वस्या अग्रे ‘ब्राह्मणयोनिं वा शक्तिययोनिं वा’त्युक्तविशेषयोनयो ग्राहाः । शक्त्यार्थनिरूपणद्वारापि । अपिना शक्त्यार्थपरित्यागेन लक्षणामात्रम् । शक्त्यार्थः सम्बन्धमात्रग्राहकः । एवेति । शक्त्यार्थवाचकत्वव्यवच्छेदक एवेति । तथा च लाक्षणिकायाश्चरणश्रुतेर्युक्तेर्यर्थः इति काशकृत्वमते, स्वमतं तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेणोक्तं पूर्वं व्यासगतवर्तित्वादाचार्याणाम् । आवश्यकत्वादिति । भाष्ये एवकार उक्तोपपादनात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ एवकारव्यवच्छेदमाहुः अनुशयेति । व्यर्थं इति । व्यवच्छेदो व्यर्थः । तदुपेति । थानर्थक्यस्त्रेण तथा । कर्मात्मकेति । कर्मण आत्मा शेषः स्वार्थं कः । तस्यानुशयस्य । अवीति । पर्याप्तसम्भावनायां कर्मजन्यगोगलेशसामग्रीशेषप्रस्यावश्यकत्वम् । कियदिति । किन्तां पुरुषाणां पर्यन्तमनुवृत्तिरिति प्रश्नः । निरनुशयपक्षशङ्खैव नास्तीत्युत्तरं फलिष्यति ।

फलांश एवानुशयं इति तु स्वमतम् । कर्म फलं च द्रुग्यमेवेभ्वरेच्छया निय-
तम् । कर्म पुनर्भगवत्त्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग
इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति वोधयितुं स्वमवतारयन्ति फलांश इत्यादि । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशरूप
एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षाधनमपेक्षि-
तम्, ततु सरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथचित् पापोत्पत्तिः, तदापि 'ख्या-
दम्बुलं भजतः प्रियस स्वकान्यभावस्य हरिः परेयः । विकर्म यचोत्पत्तिं कथचित् धुनोति सर्वं
हृदि संनिविष्ट' इति, 'यत् करोपि यदश्वासी'त्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवत्व
निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयापेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेपि, कर्म तत्फलं चेति द्रुयं 'ए उ एवे'त्यादिश्वत्या ईश्वरेच्छयैव
नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्त्वरूपमेव ब्रह्मवादे । 'द्रुव्यं कर्म च कालश स्वभावो जीव एव च । वासु-
देवात् परो ब्रह्मच चान्योर्योत्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । स द्विविधकर्मस्वरूपो
भगवान् फलपर्यन्तमभिव्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णं फले जाते तिरोधते । कर्मशेषात्मकोनुशयो निव-
र्तते । अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारम्य फलपर्यन्तं संयोग इति स्वस्य वादरायणाचार्यस्य मतम् । तत्
'कृतात्यय'स्मृत्यान्वयाने देवगाथास्मृत्या सूचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति वोधयन् आन्तं मोक्षा-
रद्धिः ।

एवेति । उपषट्व्यत्वादेवकारः । किञ्च, एवकारस्य साधनाव्यवच्छेदकल्पे समीचीनेतोजनकत्वं न स्या-
त्साधने तुपातिरिक्तानां सङ्कात्सेवायां नशानां जन्मसाधकानुशयसार्थातः समीचीनेतोऽनुत्सादकत्वात् ।
भगवानेवेति । एवकारसार्दर्थसाधनव्यवच्छेदकः । परम्परयेति । भगवदर्पणद्वारा । एवेति ।
पूर्ववत् । स्वमते कर्म विहाय ब्राह्मे वृहदारण्यकशारीरब्राह्मणोक्ते देहेऽनुशयानुवृत्तिः, कर्मशेषपरूपले सुकृत-
दुष्कृतरूपत्वे चानुशयस्य ज्ञानवृत्तिः । कर्म द्विविधं साधनं फलं चेति । तत्र साधनकर्म
विहायेत्यत्र कर्मत्वेनोक्तं फलकर्मविषयं घोडुम् । कर्मेति भाव्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्चेति । कर्मात्म-
केति । कर्म चित्तशोधकल्पेन आत्मा स्वरूपं यस्य कर्मजन्यमोगसाधकसामग्रीलेशरूपस्य स कर्मात्मकः
कर्मात्मकशासावनुशयश्च कर्मात्मकानुशयस्तस्य पक्षेपि । एवेति । पुष्टिमार्गातिरिक्त इच्छेत् विवा-
मिकोत्तिश्वरव्यवच्छेदकः । कर्म पुनरिति भाव्यं विवृण्वन्ति स्म कर्म पुनरिति । स्वरूपमेवेति ।
'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दितिस्त्रात् । स्वरूपं तु 'ज्ञानशक्तिकियाशक्ती सन्दिद्धेते परस्यिते' इति
भाव्योक्तम् । एवकारस्तु वेदशास्त्रार्थत्वात् । 'कर्मेते तत्र दर्शना' दितिजेमिनिस्त्रात् । फल-
पर्यन्तमिति । तदादिसंयोग इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य कर्मणः आदिसंयोगो लेशरूप इत्यभिव्यक्त-
स्तिष्ठति । कर्मशेषापात्मक इति । समाप्तः पूर्ववत् । निवर्तत इति । ब्राह्मदेहस्य कर्मा-
जन्यत्वमिति चतुर्थायाये चतुर्थर्थरणे वक्ष्यन्ति । तदादीति भाव्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तस्येति ।
संयोग इति । कर्मणो द्रव्येण समवायो यद्यपि, तथायपां पुरुषवचस्त्वेन तदन्तर्गतस्य संयोगः ।
तत्वेति । स्वानुशये । अन्येषां वादरिप्रभृतीनाम् । वोधयन्नत्रिति । वादरायणः । मोक्षावधीति ।
न तु मोक्षे कर्मशेषः कार्याज्ञिनमतिसिद्धः, नापि कर्मजन्यमोगसाधकसामग्रीलेश इति भावः ।

सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो
मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तित्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनु-
शयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्धारिता ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वयि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं
त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ञेयम् ।

सूत्रं व्याकुर्वन्ति सुकृतेत्यादि । अभुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणस्त्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणशुर्तिलक्षणया कर्मयोधिकेत्यर्थमाहुः । अप्रिमे तु,
तर्हि चरणानर्थक्यमितिचेच, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, 'धर्मं चरती'त्यादिप्र-
योगाचरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तदाप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयेन्ति एवमित्यादि ।

अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्मणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोध-
नाय पञ्चाश्रिविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्वोमवैयर्थ्यमेव
स्थात् । अतो निष्कामकर्मणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्वा-
पारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयः, अपि तु फलानुशयं एव । यः पुनः सकामकर्मा-
त्मको मार्गः, तत्र तु कर्मानुशयं एव । अत एवैकादशे 'आत्मा च कर्मानुशयं विष्ण्ये'ति भगव-
तोक्तम् । अतस्तन्मार्गान्यानुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुतिरेवमुक्त-
प्रकारेणानुशयवत् एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयव्ययोग्यदेहसम्पत्तिर्पयन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण
निर्धीरिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणत्यर्थः ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

रसिमः ।

अन्तेति । आनं मोक्षावधीत्यत्र व्याख्यातं पूर्वम् । अनुशयेति । व्यासस्तीकृतानुशयोऽनुशयमात्रं कर्म-
मात्रं तस्माङ्गीकारात् । निगदेति । सूत्रेति । शेषपरिहतोऽनुशय इति कार्णीजिनिमतोऽद्वितीयमतं सूत्र-
फलम् । एवेति । निरनुशयपक्षव्यवच्छेदकः । एवं निगदव्याख्यातः । एवकारस्तु एतद्विषयेकद्वास-
नायाः । धर्ममिति । आदिनाऽर्थम् चरतीति प्रयोगः । तस्मात् । एवेति । सौत्रत्वादुक्तः । अन्तत
इति । शुगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकरेणि तादृशकर्मविधिकां । 'विशिष्टं शुद्धान्त्रातिरिच्यत' इत्य-
क्तेवकारः । पावनान्येवेति । एवकारस्तु 'तमेत वेदानुवचनेनेति क्षुतेः । 'यथानुष्ठीयमानेनेत्येकाद-
शस्कन्धाच्च । विविदिपायाः भक्तेश्च चित्तशुद्धिरूपावनं विनासम्बवात् । एवेति । अवैयर्थ्यव्यवच्छेदकः ।
तद्वापारेति । कर्मणो मग्नवत्सरूपत्वेनापि सव्यापारत्वम् । देवा एवेति । निष्कामकर्मव्यवच्छेदकः ।
तिरोहितत्वात् । न तत्रेति । देवकृताहुतौ न । फलेति । सामग्रीलेशरूपः । एवेति । 'दुःसंहेष्टविरह-
तीत्रातपुनुताशुमा' इति वाक्यात् । कर्मेति । बादरिकार्णीजिनिमतोक्तः । एवकारो विशेषैर्थनंदर्शनान्तः ।
अत एवेति । कर्मत्वकानुशयोदेव । एवकारः सामग्रीलेशव्यवच्छेदकः । अत इति । सामाधिभाषापो-
षकमतान्तरमापारूपत्वात् । एतेन सामग्रीलेशो नानुष्टव्य इति शङ्कापास्तां । भाव्यं विवृण्वन्ति स्मे अतो
द्वीति । आभासोक्तं निगमनमाहुः एवमुक्तेति । निगमनस्य हेतुषष्टित्वादेतुनृतीयान्तम् । तस्मात्
पर्वतो वृहिमानिति निगमनमिति । एवेति । उक्तोपादनात् । योग्येति । आबोपि देहः सङ्कृतीयो
योग्यशब्देन । सामग्रीलेशरूपेणानुवर्तते ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३.१.३.)

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरा-
घृत्युपसंहरे उपलक्षणेनापि पापाचारयतासुपसंहारदर्शनात् तेपामप्याहुतिस-
म्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति, तत्त्विराकरणार्थमधिकरणारम्भः ।

ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते, इष्टादिकारिष्यतिरित्तानां
'थे वै के चासाह्लोकात् प्रमाणित्, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति कौपीतकिनः
समामनन्ति । अत्र च 'कपूयां योनिमापव्यन्त' इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्र-
मसं गच्छन्ति ।

अयमाश्रयः । 'कर्माकर्मविकर्में'ति विविधो कर्मविधायको वेदः । 'अग्निहोत्रं

गायप्रजापातः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे
कुते किमन्यदवशिष्यं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयत्नप्रयोजनमाहुः तुल्यत्वेनेत्यादि ।
सोमभावस्य पञ्चामिविद्यायां धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चामिप्रकारे रेण शरीरं प्राप्त्यस्तो धूममार्गिण-
श्चैकरीत्या विचारे, सोमभावतृत्यादैक्ये घासीकुते, मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनराघृत्युपसंहारे
कपूयचरणानामप्युक्ततया तेपामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधान्वेष्ट इत्य-
स्वावयिष्यत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।

एवमारम्भं समर्थयित्वा अस पूर्वपश्चवत्वं शापयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्दित्यादि । ननु
सर्वेषां सोमभावेष्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः अयमित्यादि । 'कर्माक-
र्मविकर्में'ति प्रकारेण कर्मत्रैविष्यं वैधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं
तत्रोदाहणम् । तेष्वकर्मविधकस्य कर्माकर्तृनिन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् ।
विकर्मविधेकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं विविधो वेदस्त्रिविधिं-
रक्षिष्यते ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ उक्तत्वादिति । 'सोमो राजा सम्मवती'-
ति पञ्चामिविद्यायाम् । 'एष सोमो राजा तदेवानामवृत्तिमिति धूममार्गे । पुनराघृत्यस्तीति । धूममार्गे
'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तने' इत्यनया पुनराघृत्युपसंहारे इति नार्थः । कपूयाचरणानामप्युक्ततयेल-
च्यविहितभूतकप्रतयात् । किन्तु 'जायस्य त्रियस्तेष्येतत्तृतीय ख्यानम्, तेनासौ लोको न संपूर्येत, तस्मा-
त्तु गुणस्तेष्येति' पुनराघृत्युपसंहारस्तस्मिन् । उपलक्षणेनेत्यादिभाष्यं विवृष्णन्ति स्य कपूयचरणाना-
मित्यादिना । वाक्यं प्रकृतं तसादन्त्यत् वाक्यं शारीरवाणे 'अन्धं तमः प्रविश-
न्ति ये सम्भूतिगुपतये । ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यात् रता' इति । तस्य विरोधादित्यर्थः ।
अस्येति । पूर्वपश्चिमिद्वान्तस्य । कर्माकर्त्तिं । 'स वै दुर्बीष्णवः प्रोक्तः' इत्युत्तराधेन कर्माकर्तृनिन्दया ।
मुखमुपायः । तत्कर्मणो कर्मकर्मणो विधायकत्वम् । निषिद्धेति । निषिद्धं यद्राक्षणहननं तत्वागभावो
मूलजातहननं करिष्यतीति प्रतीतिविरोधः । तस्य परिपालनं तद्वारा परिपालनामुपायः । 'द्वारे पुनर्निर्ग-
मनेऽप्युपाय' इति विश्वः । दाप् । श्वीत्वं लोकात् । यदा । 'श्वी द्वार्दां प्रतीहार' इति कोशाद्वाशब्दा-
द्वा । 'द्वाःश्वितायां तु योपिती'ति यदा, तदा पूर्वं एव प्रकारः । तद्विधायकत्वं विकर्मविधायकत्वम् ।
षष्ठे द्वितीयस्य पादस्य पश्चमे चिन्तितम् । एतत्पर्वान्वयीलाहुः स चैवमित्यादि । त्रैवर्गिकेति ।

जुहुयात् । 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिन्नयेते त्रिपूरुषम् ।' 'न हिंस्याज्ञतजातानि' । ब्राह्मणादीनामपि विविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ञानाभावेन फलभोग-नैयत्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसंहारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेपामारोहावरोहौ तद्विदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पदां व्याख्यात्ययति । विहितव्यतिरिक्तकर्मणां संयमने यमसंनिधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ । अनुभवार्थमारोहः, अनुभूयावरोहैति । कुतः । तद्विदर्शनात् । तेषां गतिविसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेष्ठा

भाष्यप्रकाशः ।

काधिकारिकः । तेषां च न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् । विहितस्य बलिष्टत्वेन पूर्वं तज्जोगात् पूर्वं सोमभावः, ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्मोगः । स च भूम्यादिष्वेवेति ज्ञापनायैव 'तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूर्यचरणा' इत्युभयोरविशेषेणोपसंहारावृक्तौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषामकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्यामेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्धं इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः प्रतिपादितः, यच्च पञ्चायिसाधितदेवानां फलानुशय एवेति निर्णीतम्, तदपुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेपामारोहावरोहौ तद्विदर्शनात् ॥ १३ ॥ पञ्चगिति । इट्टादिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षण् । अनुभवार्थमिति । पुण्यफलानुभवार्थम् । अनुभूयेति । तत्त्वात्मेके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् सानादवरोहः, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्द्याणां गतिः फलग्रासिवेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा

रद्दिः ।

पष्टस सप्तमेऽधिकरणे चिन्तितम् । तत इत्यादिभाव्यं विवृष्टन्ति सम तेषां चेति । सर्वेषां च । उक्तेति । भाष्योक्तरीत्या । सोमभावेत्यानन्तरशब्दार्थमाहुः ततो भुक्त इति । अन्ययोर्योन्योर्मर्गयोर्वा भोगो वक्तव्य इति भाष्यार्थः । अत एवेति भाष्यं विवृष्टन्ति सम स चेति । भोगथ । अत इति सार्वविभक्तिकस्त-सिसिलाशयेनाहुः भूम्यादिविविति । आदिना द्युलोकः । एवकारः इहेति शब्दात् । ज्ञापनायैवेति । श्रुतेरिहशब्दघटितत्वादेवकारः । तामेवाहुः तद्य इहेत्यादिना । उभयोरिति । योन्योः । गार्गयोर्वा । भाष्ये । अविशेषेणोपसंहाराविशेषोपसंहारौ इत्याशयेनाहुः अविशेषेणेति । तस्मादिति भाष्यं विवृष्टन्ति सम तस्मादिति । एवेति । विहितसेत्यादिनोपादनादेवकारः । पूर्वोक्तेति । पञ्चायिधूम-भागोक्तरीत्या । द्वारभ्यां पञ्चायिधूमभागाभ्याम् । श्रुतत्वादेवकारः । एवेति । पूर्वपक्षोपपादनदेवेति । आहुत्पादीति । आदिना सोमगावः । फलानुशय एवेति । द्वितीयाधिकरणसमाप्तौ फलानुशय एवेत्यस प्रकाशस्य रसमौ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेपामारोहावरोहौ तद्विदर्शनात् ॥ १३ ॥ भाष्ये । संयमने इति । 'वासः कुटी द्युयोः शाला सभा संयमनं त्विद्मिति सङ्घमनं साधारणं वासः, 'वैवस्तं सङ्घमनं जनानामिति विशेषवासोत आहुः यमेति । विवस्तं संनिधानं भगवतो गवति । घातकशक्ति-

गतिः; सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा । निष्कामा ज्ञानरहिता द्विविधा, वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन । तत्र गृह्यस्मार्तं यमः । श्रौते सोमभावः । तत्र श्रेताग्निविधानेन 'निष्कामानामदम्भानां पुण्यः स्या' दिव्यधिकारिविशेषणात् विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् । 'यदर्वाचीनमेनो शूणहत्यायास्तसामन्मुच्यत' इति । 'तरति ब्रह्महत्या' मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे सोमगतिरेव ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्येत इत्यर्थः । तत्र व्युत्पादयन्ति घेदे हीत्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः । श्रौते सोमभाव एवेतत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते तत्रेत्यादि । 'निष्कामाना' मिति वाक्यं तु सार्तम् । श्रुत्योस्तु तैतिरीयस्त्रायायत्राक्षणस्या प्रथमा । संहितापञ्चमाद्यक्ष्या द्वितीया । पुण्यः स्यादिति । पुण्यो लोको भवेत् । विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं पूर्वस्यां 'यदर्वाचीनमेन' इति श्रुतावुक्तम् । सामान्यतस्तद्विधाने द्वितीयस्यां 'तरती' ति श्रुतो । तथाच निष्कामानामदम्भानां पापसोक्तप्रकारेण निवृत्तत्वात् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्यामावात् सोमभावेऽधिकारिविशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः । नन्वर्द्धाधानिनां गृह्यस्मार्तवर्भस्यापि सत्यात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कर्त्तं सोमगतिरक्षिमः ।

त्वात् । तदाहुः यमसंनिधानं इति । प्रकृते । नत्विति । छान्दोग्ये पञ्चामिविद्यायामुक्तेः । स्पष्ट इति । तत्र गृह्यस्मार्तं यम इति । यमवचनसरुपा श्रुतिः प्रयत्नामित्यादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति । 'न सांपरायः प्रतिभाति घोलं प्रमाधनं चित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी सुनः पुनर्वशमापयते म' इति । 'वैवस्त्रतं संयमेन जनाना' मिति चेति शङ्करभाष्ये । गृह्यस्त्राणि प्रसिद्धकर्मणि पात्रासादनादातुपुञ्ज्यन्ते । तादृशगृह्यस्मार्तं यमः । 'अथ चेताग्नविद्युक्तो वैष्णवो ज्ञानवान् हि सः । हृष्यकव्ये नियोक्तव्य इति प्राह स्वयं यमः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शाद्वे यज्ञे च कर्मणि । अनुष्ठानं चैवं विप्रेन्द्र योजनीयं प्रयत्नतः । तथैव मध्यविद्युक्तो शारीरैः पक्षिदूपकैः । वर्जितं च यमः प्राह पक्षिपावन एव सः । निर्भत्सरः सदाचारः श्रौतियो ब्रह्मविद्युवा । विद्याविनयसंयुक्तो पात्रमूर्तो द्विजोत्तमा । वेदान्तविज्ञेष्याम अबुच्छो वेदतत्परः । योजनीयः प्रयत्नेन दैवे पित्र्ये च कर्मणि । यदत्तं च हुतं तस्मै शूनन्तं नात्र 'संशय' इति यमस्मृतौ । सोमभावोऽप्य स्वयमेव विवेच्यः । उत्तमिति । ननु प्रायश्चित्तं पापस शोधनम्, तदाचकं पदं पूर्वस्यां किमिति चेत् । न । अधिकारिविशेषणस्य निष्कामस्य हेतुगर्भलेन तदेव तदाचकमिति । निष्कामत्वात्समादेनसो मुच्यत इति । अतो निष्कामेन भवितव्यमित्यदम्भलविधानम् । न दम्भो यस्येति । 'दम्भस्तु कैतवे कल्पे' इति विश्वः । अग्रभाष्ये । सर्वप्रायश्चित्तते । शूणस्य स्त्रीगर्भस्य शुक्लेन ब्रह्मणश्च निलत्वे तद्विसामावात्तत्सर्वस्य हस्तेति तथा । प्रकृते । उत्तमप्रकारेणोति । शक्तितासर्याभ्यां उक्तो यो हेतुगर्भविशेषणप्रकारस्तेन । विशेषणमिति । अदम्भविशेषणग् । 'भाष्ये । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । अद्वेति । श्रौतसार्तापानिनामित्यर्थो भाति । अपिना श्रौतवर्भस्य । यमगतिरपीति । अपिना सोमगतिः । एवेति ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धाख्यपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्लानादेः श्रौताङ्ग-
त्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात् तस्य पश्चाप्निप्रकार एव । ज्ञानो-
पयोगिजन्मनि पापसंश्लेयाभावोपायमग्रे वक्ष्यति । पितृमेधप्रथमाहुतिमञ्चस्तु
मञ्चत्वाद्यमसवन्न गतिनियामकः ।

त्रैतात्रिविद्यारहितानां पुण्यपापेषभोगो यम एव । ‘वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन’ इति । यमगतेः

भास्यप्रकाशः ।

रेवेत्युच्यत इत्याशङ्कायामाहुः पूर्वेत्यादि । पूर्वजन्मधर्मस्येति । पूर्वजन्मीनसार्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस वलिपृष्ठवेन गृहसार्तसैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु भग्नत्वेवं पूर्वनिवृत्तिः, तथाप्युत्तरपापसंसर्गस्त्वनिवार्य इति पञ्चाणिप्रकारेष्पपायः संभाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घटेत्वेत्यत आहुः ज्ञानेत्यादि । अग्र इति । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाध्ययोरश्चेष्विनाशा' वित्यत्र । ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहितामेर्दहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेघः, तद्रहितस्याहितामेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेघः, तस्य प्रथमाहुतो 'वैवस्ततं संगमनं जनानां यमं राजान्' मिति मन्त्रे यमसंवन्धं उक्त इति कर्थं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आहुः पितृमेघेत्यादि । अयं मन्त्रस्तु 'अर्वाणिविलक्ष्मस ऊर्ध्वमूर्म' इतिमन्त्रत् सिद्धार्थोदक्षत्वान्नाहितामिमात्रस्य यमगतिनियामकः । त्रेतामिवोधकपदाभावात् । केवलगृहसार्तामिवत्सप्याहितामित्यस तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च । तसान्विष्कामसार्दीधानिनोपि सोमगतिरेवेति निधयः ।

अतः परं गृह्यसार्तानां गतिं विचारयन्ति ब्रेतेत्यादि । पापान्तराभावेषि ब्रेताधिराहित्येन चिह्नितानुष्टानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः यमगतेरित्यादि । तथाच यमगतेः पञ्चाधिविद्यायाथ एपा गृह्यसार्तश्रौतभेदेन मन्त्रा व्यवस्थेत्यर्थः । ननु ‘वैवखते विविच्यन्त’ इति रद्धिमः ।

यमगतिव्यवच्छेदकः । एवमिति । स्मार्ताधानं पूर्वजन्मीनम् । श्रौताधानमस्मिज्ञन्मनीयेवम् । सेति । यमगतिः । तेन तदानीन्तनसेत्यादिभाष्यस्य तज्जन्मकालिकस्य । आदिना विष्णुस्सरणम् । श्रौताङ्गत्य-मिति । श्रौतगृह्येऽवान्तरपापानाशकव्येन तथेत्यर्थो ज्ञापितः । गङ्गासाक्षानामार्जरीहत्याविमोक्षः । विष्णु-स्सरणेन पिपीलिकादिहत्याया विमोक्षः । निष्पापिश्रौताधानस्य पश्चामिविद्या ज्ञानभृत्यज्ञत्वमिति । अत इत्यादीति । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । ननु पुण्यपापक्षये मोक्ष इति कुत एवकार इति चेत् । न । अत्र संदिधे विषये पश्चामिक्प्रकार एवेत्यर्थत् । अपाप्य इति । निष्पापदेहनाशः । पापसंसर्गस्य सत्त्वात् । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । रक्तसरोजस्थेन नीलं सरोजं नास्तीतिवत् । दुर्धटैवेति । ‘निरखं निरखन’मिति श्रुत्येवकारः । कामकोधाभ्यां पापकरणात्मामिक्षरूपाविद्यापर्वत्यश्च । भत्तुस्त-तिश्रेत् ‘नराणां क्षीणपापानां कुण्डे भक्तिः प्रजायत’ इति वाक्यादेवकारः । आद्यात्मिकशुद्धौ ज्ञानोत्स-तिः । आधिदैविकशुद्धौ भक्तिरिति । एवेति । यमगतिव्यवच्छेदकः । सिद्धार्थेति । चमसेऽवाग्मिल-त्वोर्वेद्युभृत्ययोः सिद्धयोर्वेद्यकलं मध्ये, न तु साध्ययोः । तद्वत्सङ्घमने यमे राजत्वैवस्तत्वयोः सिद्धयोः, न तु साध्ययोर्वेद्ययोर्वेद्यकलात् । केवलेति । केवलगृह्यस्मार्ताद्विमित्सु अपि आहित्यामित्व-सेति छेदः । तैतिर्यादि । केवलगृह्यस्मार्ताद्विमित्सः । एवकारः श्रौताद्विमित्यवच्छेदकः । तथाच केवलगृह्यस्मार्ताद्विमित्सिया यमगतिरिति भावः । सो यमगतिरेवेति । यमगतिव्यवच्छेदक एवेति । तथेत्यर्थं इति । पुण्यपापोपभोगो यम एवेत्यर्थं इत्यर्थः । एवकाराव्यावर्त्त्वाक्याभावः । तदाहुः चैवस्तत्व

पञ्चान्निविद्यायाशैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिभावाभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वय-
व्यवस्था । एकस्यैतद्वर्त्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा । वेदान्तिनामपि पापार्थं
यमापेक्षणात् सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मात् सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हि तेच्चिरीयाणां श्रुतिः, सा च वैदिकानपि सद्ब्रह्मीव्यति, तसा गृह्णसार्तंकपरत्वे नियामकाभावात्, अतो न पूर्वोक्ता व्यवस्थाऽयुक्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः चित्तेत्यादि । यस्य चित्तशुद्धित्सोत्तर-
काण्डोक्तः पञ्चामिसंबन्धः । यस्य न सा, तस्य 'न साम्परायः प्रतिभाति वालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन
मूढंय्, अयं लोको नास्ति परहति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते म' इति यमवचनश्रुतेः पूर्वकाण्डोक्ता
वैवस्ततगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्त्रव्य । तत्र हेतुः अवश्यमित्यादि ।
गतिर्हि पञ्चामियमभेदेन काण्डद्वयेष्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिच्चोच्येत, तदा गतिर्वयं
सङ्क्षिप्येत । अतस्तदभावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्र एकस्य येन केनापि प्रकारेण जघन्म-
सोत्तरमस्य च यथायथमेतद्विद्यमसर्हीर्ण वक्तव्यम् । सङ्कलयोस्त्वयग एव यज्ञादीनां पावन-
त्वस्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतर-
श्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु, उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य
प्राधान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वानैतद्विवशेषोपयोग इत्याशङ्कायामाहुः वेदान्तिनामित्यादि ।
तथाच 'सद्यं चेष्टते स्वस्या प्रकृतेऽन्नानवानपि' 'न हि कथितं धृणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकु' दिति
वाक्यात् कर्म तु नियतम्, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वात् श्रवणमावात् सर्वस्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि
सा वक्तव्यवेति 'ये चेति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विपर्ये सङ्क्षेप्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

रदितः ।

इति । व्यवस्थेति । यमैवस्ततयमयोथ श्रौतसार्तभेदेन । व्यवस्थेति । व्यवस्था अयुक्ते
पदच्छेदः । चित्तेति । चित्तस्य शुद्धिस्तस्या भावाभावाभ्याग् । एवेति । गृह्णसार्तव्यवच्छेदकोऽ-
यम् । सकामेति भाव्यं विवृण्वन्ति स्म सङ्क्षेति । एवेति । सङ्कादरिणिस जडभरतस्य, कामफलात्
अजामिलस्य चित्तकालुप्येणापावनरूपेण जन्म यमदूताभ्यां हेषो दृष्टे इत्येवकारः । गीताया-
मिनि । अष्टादशाच्याये । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्क्षिप्तत्वा फलाणि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ-
निथितं मतमुत्तमम्' । 'यज्ञो दानं तं तत्त्वैव पावनानि मनीषिणा' मिति । पूर्वेति । वंदे हीत्याद्यपूर्व-
गान्येणोपपादितः । तद्र्घ्यमिति । पञ्चामिविद्यायाः यमगतेथ व्यवस्थाधीयम् । एकतरेति । पञ्चामिय-
गणतिप्रतिगादिक्योः शुल्योक्तेत्यादिः । एवेति । उत्तरकाण्डव्यवच्छेदकः । वेदान्तिनामित्यादीति ।
पात्पर्यमिति । पात्पतिवृत्तव्यम् । 'अयोऽमिषेषेति कोशात् । सेति । यमगतिः । एवेति । विकर्मपाते
द्वदि यत्तिनिट्य भूनकर्तृत्वेनाभावादेवकारः । तस्मादिति । 'ज्ञानापि सर्वकर्माणि भस्सासालुस्तेऽ-
रुणेति याक्षामियपाणामपि सत्त्वातेरां यमगतेः सत्त्वात् सर्वेषां सोमगतिरित्यर्थः । पूर्वोक्त इति ।
'पैदे ही'त्याहुके । अन्त्यपत्त्वलोदेवकारः । विपर्य इति । निष्कामे ॥ १३ ॥

सरन्ति च ॥ १४ ॥

सरन्ति च व्यासादयः । 'यमेन पृष्ठस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं
भुज्ञ उताहो नृपते शुभमि'त्यादि । चकाराह्नोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमालयगमनमझीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः
सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेप्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणा-
भावाय सप्तग्रहणम् । तस्मात् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ एतत्सूत्रदद्यभाष्यं प्रकटार्थम् ।

तत्रापि पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामप्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्यागतानामनुभवस्य
पौराणिकवाक्यसंबादरूपा वोध्या ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो वोध्यः ॥ १४॥१५॥

रद्दिमः ।

सरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ प्रकटेति । वाक्यं नृग्रप्रसङ्गं उत्तरार्थं । इति
प्रथमसूत्रे भाष्यं प्रकटार्थम् । द्वितीयसूत्रभाष्यं चेतीति । अर्थः पूर्वोक्तः लोकप्रसिद्धिरूपः । सप्त-
संख्या संख्याभेदेप्वति । संख्याभेदेषु सप्तसंख्या अवरकक्षेत्यर्थः । संख्याभेदाः श्रीभागवतादौ ।
तथाहि । एकविंशतिनरकास्तामिक्षादयः । सप्तान्ये धारकर्दमादयः । मिलिता नरका अष्टविंशतिसंख्याकाः ।
मनुसृतौ चैकविंशतिसंख्याकाः तामिक्षादयः अन्यनिवेशेन व्युत्कमेण च । तथैव याज्ञवल्यसृतौ एकविं-
शतिनरकास्तामिक्षादयः । तत्रैको भाग उपातश्चेत्सप्त भवन्ति । तथापि नियामकाकाङ्क्षायां तामिक्षान्य-
तामिक्षारौरवमहारौरवकालसूत्रासिप्वतनशालमलीनामकानां सप्तानामेव विषु सत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्सप्तग्रह-
णम् । यदा । भारते सप्त रौरवादये गणिताः । तेज्व माध्वभाष्ये प्रसिद्धाः । वाराहे चातुर्मासमाहात्ये
तृतीयाध्याये च 'रीरवः प्रथमः प्रोक्तो महारौरव एव च । कुम्भीपाकोऽसिपत्राद्यः पूर्यगोणितमद्वौ ।
तस्मालुक इत्येतो सप्तैव नरकाः स्तुता' इति । तदेतदाहुः सर्वथेत्यादि । एवं प्रकटार्थम् । अजामि-
लप्रसङ्गे लौकिकी भाषेत्याशयेनाहुः आन्त्येति । 'अथेनं मापनयत कृताशेपाद्यनिष्कृतम् । यदसौ भग-
वन्नाम ग्रियमाणः समग्रही' इति विष्णुदूतवाक्येन पापाभाववत्यजामिले । 'तत एनं दण्डाणेः सकाशं
कृतकिल्पिष्यम् । नेत्र्यामोऽकृतनिर्वेशं यद्र दण्डेन शुद्ध्यती' इति यमदूतवाक्ये तेषां कृतकिल्पिलेन ज्ञानं
प्राप्तिस्तया । यमदूतनीतानां यथाजामिलस् । 'स पाशहस्तांश्चीन दृष्टा पुरुषान् भृशदारुणान् । वक्तुण्डा-
नूर्धरोम्य आत्मानं नेतुमागता' निति । 'विकर्पनोऽन्तर्हृदयाद्यासीपतिमजामिल' मिति भयान्तीतस्य ।
प्रत्यागतानामिति । यथाजामिलस् । 'द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतमीः प्रकृतिं गत' इति प्रत्याग-
तस्य । अनुभवस्येति । यथा 'ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सव' इत्यनुभवस्य पौरा-
णिकानि वाक्यान्युक्तानि । तत्संबादरूपा घोष्येत्यर्थः । भाष्योक्तुग्रप्रसङ्गे च 'एतस्मिन्नन्तरे यान्यै-
दूतेनाति धैर्यमालयम् । यमेन पृष्ठस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुज्ञ उताहो नृपते
शुभम् । नान्तं दानस धर्मस पद्ये लोकस भासतः । पूर्वं देवाशुभं भुज्ञ इति प्राह पतेति सः ।
तावद्वाक्यामात्मानं धूकलासं पतन् प्रभो' इति पौराणिकवाक्यसंबादरूपा घोष्या । अहुवचनादन्य-
षिकाणि वाक्यानि संग्रादाणि ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्कय परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति, तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्, अत आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणः, ते यमायत्तास्तसेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारात् तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात् सुखदुःखभोगेषि तृतीयपक्ष एव विरोधः ।

अथवा । यमगतेर्मध्यलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥ स्मृतमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । आशङ्का व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । यदि विलक्षणगतिर्दीर्घानुरोधेन 'ये के चेति श्रुति सङ्केत्य फलाधिकारिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तोत्यात् सोपि तृतीयः पक्षः स्यात्, अन्यथा तु यमस्य नरकेव्यविकारित्वाभावान्वियमका-भावेन तद्वतेत्यास्या तद्वोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । तत्रापीति । नरकादिषु । तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्वतिवोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गी-कारस्य वैयर्थ्यात् तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । चकारद्युचितं दूषणान्तरमाहुः चकारादित्यादि । तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते, तदास्याश्रौतस्य तृतीयत्वा-देव विरोधः । अथवा । इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतिवेनाङ्गीक्रियते, तदा मध्यलिङ्गविरोधा-द्विरोध इत्यर्थः । यदा । तद्वेषो चित्रगुप्तायधिकारवत् तेषां यमायत्ताया अपि सार्वत्वात् तस्या अनङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः ।

ननु स्मृतिविरोधः शिथिलः, श्रुतिस्तु यथा न वक्ति, तथा न निपेधति, अतः 'अप्रतिपि-द्वमनुरतं भवती'ति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेषि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि ।

रद्धिमः ।

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १६ ॥ चित्रगुप्तेति । आदिना पञ्चमस्कन्धसमा-स्युक्तास्तस्याः अभिज्ञातादयस्तु निवसन्ति । युक्तेरिति । फलाधिकारिभ्यां गतिविभेदः स्यात्, तदा सोपि तृतीयः पक्षः स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपायाः । अधिकारित्वेति । 'द्वादशैते विजानीमो धर्म भाग-वतं भटा' इति वाक्यात् । एतेन भिन्ना एवेति भाव्यं समर्थितम् । नहि धर्मज्ञोऽधिकारी भवतीत्येव-कारः । तद्वोधकेति । 'येन पृष्ठस्त्राह'स्मितिनृगवाक्यविरोधापत्ते । नरकेति । नरक आदिर्येषां कर्मिणां चित्रगुप्तादीनां तेषु यमस्य भगवतोऽधोक्षजस्य व्यापारसंभवात् । एवकारस्तु ब्रह्मव्यापाराभा-वाय । यमस्य द्वारत्यात् । तदपि 'कृष्णायाङ्गिष्ठारिण' इतिश्रुतेः विष्णोरपि न । स्थितिदशामात्र-वृत्योत्तरिसंहारयोरननुगमात् । नरकगतीति । तद्वतीत्यपि पाठः । सोमयमेति । भाष्यीयसुखदुःख-पदार्थाः । एवेति । पौराणलान्यव्यवच्छेदकः । वाक्यत्वेन विकल्पासदत्वाभावाच्छ्रौतमतो सहानव-स्थानां अविरोधस्तु सुखयोः कर्मवदत्राप्यश्रौतेषि श्रौतयमगतिर्कर्मव्यापारात्मौत्रः । अथवेति । चकारस्य द्वितीयर्थ इत आरम्भ । मध्यलिङ्गेति । पितृमेषे 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजान्'-मिति मध्यलिङ्गविरोधात् शाश्वभेदाद्विरोधः । अविरोधस्तु वेदान्तशाश्वत्वात्तत्रापि यमगतावपि तद्वापाराचन्द्रगतिरूपव्यापारात्मौत्रः । तेषामिति । चित्रगुप्तादीनाम् । तृतीयेति । तत्राप्तिलक्षणो विरोधः । श्रौतेन वापात् । तत्रापि तात्त्वान्विषयेषि तद्वापारायमव्यापारादविरोधः सौत्रः । पूर्वेन-

स्थादिति विरोधः । तेपां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः । तस्मात् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ (३.१.४.)

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु 'ये के चासा-
छोकात् प्रथान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती' यस्याः श्रुतेः का गतिः, पश्चा-
प्रिविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता, तस्मात् वेदविरोधात् तृतीयपक्षसिद्धि-
रिल्याशङ्कां परिहरति तु शब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलभेदोर्थं विद्याकर्मणो-

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं त्वयचनान् शक्यवचनम् । अतः पापत्रियामक्योः
पौराणिकत्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्तुतावसङ्कोचाचन्द्रगतिरेकेव त्वन्मते श्रौती सात्,
तदा यमगतेर्वलिङ्गसिद्धेर्विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । मार्गद्वयसिद्धेरिति । चन्द्रगति-
यमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति
तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः साधारणेत्यादि ।
सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय यमगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां
तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कामुख्यात्प्य तत्परिहारेण साधकमित्यादयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति नन्वि-
त्यादि । तथाच यदि यमगतिरामित्रेता सात्, तदा कौशीतकिश्तुती सर्वेषां चन्द्रगतिरेत्यते ।
पश्चाप्रिविद्याप्रस्तावेषि सोच्येत । अतो गतिव्रोधके स्थलद्वयेष्यतुक्तत्वात् तदङ्गीकार एतदुभयविरोधात्
तस्मात् तृतीयस्या गतेः सिद्धेरिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि ।

रदिष्यम् ।

भीवेनाप्रासेस्तृतीयपक्षस्य । द्वितीयपक्षव्यवच्छेदक एवकारः । पापेति । नियमकाः चित्रगुप्तादयः ।
एवेति । श्रौततत्वच्छेदकः । कौशीतकीति । अग्रिमाधिकरणे वक्ष्यमाणायाः सर्वसाथन्द्रगतेरसङ्को-
चात् । एकैवेति । यमगतिव्यच्छेदक एवकारः । मन्त्रलिङ्गेति । मध्यलिङ्गेन सिद्धीर्यसा यमगतेः ।
एवेति । स्मारतत्वच्छेदकः । इत्यर्थं इति । भाष्ये । तेपामित्यादि । चित्रगुप्तादीनाम् । मध्रेति ।
मध्रे लिङ्गं यमगतेस्तसाः पोषकत्वात् राजत्वपोषकत्वात् मध्रगतं राजत्वम् । चन्द्रगतीति ।
मार्गद्वयपोषक्योः सिद्धेः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ यमगतीति । द्वितीयायाः चन्द्रमार्ग-
यमगतेः वाप्तम् । तुशब्देति । मुखमुपायः । तत्परीति । पश्चामीतिमायं विवृण्वन्ति सम-
पश्चामीति । तदङ्गीकार एतदुभयेति । यमगतिरामित्रीकारे । तस्मादित्यादिभायं विवृण्वन्ति सम-
एतदुभयेति । पश्चाप्रिविद्याकौपीतकीश्तुत्युभयविरोधात् । तृतीयस्या इति । तृतीयतं चि-
त्रगुप्तपक्षस्य सोममार्गयमगतिपक्षेतरत्वात् । अत्रेत्यादीति । एवेति । चित्रगुप्तपक्षव्यवच्छेदकः ।

रेव हेतुत्वेन निस्तपणम् । विद्यया देवयानम्, कर्मणा सोमभाव इति । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कांपीतकिन्नाश्यणेऽपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता तृतीयवाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽत्यथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, ‘अथैतयोः पथोर्ने कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती’त्यादिना ‘जुगुप्सेते’त्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु, किं यममार्गेणत्वत् आह । न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरूपभोग उपलभ्यते । यतः समानव्राह्यणे

भाष्यप्रकाशः ।

सोमभाव इति । प्रथमाद्युतिफलात्मकः पितृयाणात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थं ‘तद्य इत्यं विदु’रिति विद्ययाः, गौणफलार्थं ‘य इमे ग्राम’ इत्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुकूलः, न त यमगत्यमावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति त्यनेत्यादि । मार्गद्वयमेवोक्तमिति । इदं सौत्रस्येतिशब्दस्य व्याख्यानं ह्येम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽन्यथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ किञ्चिदाशङ्क्ष्य परिहरतीत्याशयेनाहुः ननु द्वयोरित्यादि । इत्यत आहेति । यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पदते, अतस्तदिवर्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा अत्र ‘न तृतीये मार्ग’ इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम् । सूत्रयोजना त्वेवम् । न, यममार्गवाधो न । कुतः । तृतीयेऽत्यथोपलब्धेः । ‘तानीमानी’त्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणापापमोर्गोपलम्भादिति ह्येया । यतः समानव्राह्यण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानव्राह्यणं च वृहदारण्यकस्थम् । तत्र ‘कीटा’ इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्कृप्यन्ते । तादृशां योनौ निर्वृतिस्तु महामारते रदिमः ।

विद्यया इति । पश्चामिविद्ययाः । प्रकृतत्वादित्यस्य सौत्रपदस्य कारणत्वादित्यर्थः । तदनुकूलिरिति । तृतीयचित्रगुपक्षानुकूलः । स्फुटीति । त्यनेत्याद्य उक्त इत्यन्तेन । अत्रापीति । पश्चामिविद्ययाम् । एवोक्तमिति । तुरेककार्य इति भावः । भाष्ये । एतावतेति । पक्षाविषयमार्गोत्त्या । तृतीयवाध इति । सोममार्गे यमगतिश्चिति पक्षद्वयम् । चित्रगुपक्षस्तृतीयः । तथा चात्र मार्गवर्यं पक्षवर्यं च । तथाच तृतीयपक्षवाध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽत्यथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ भाष्ये । उक्त इति । छान्दोग्ये मार्गद्वयोत्त्यनन्तर-
सुकः । अथैतयोरिति । पश्चाम्यादिचतुष्टयानन्तरम् । तृतीयोऽस्तिवति । पक्षोऽस्तु । यम-
मार्गेणेति । चित्रगुपक्षेण । प्रकृते । यद्यपि पुण्यपापमोर्गसोपलब्धेरिति कर्मणिक्षिप्तुपलभ्यते, तथापि
भावेकिन्नान्तस्य प्रयोगे न सम्बवतीत्याशयेनाहुः यद्वेति । यममार्गेति । मार्गपक्षयोरेमेदेन पक्षस्थले
मार्गवर्द्धः । यमगतीति । उपलम्भशब्दे भावे यजोपलब्धेरित्यत्र भावेत्तिनोऽविरोध इति भावः ।

१. शतपापदम्बेदिति श्रीपुश्योत्तमानां संमतः पाठः, अन्ये द्वा तयोपलब्धेरिति पठन्ति । ३. केत्राणि ।

‘कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूक’ मिति योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वात् महत्पापोपभोगः । नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजाः दिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति, तथापि रम्भादिसम्भोगे नरके च यथा,

भाष्यप्रकाशः ।

कीटोपाख्यानात् वोच्या । तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगः, तादृशो न छान्दोग्योक्ते तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेर्वर्थः । ननु योनिनिर्वृत्या पापभोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम्, ‘नरकस्योपि वै जन्मुर्न देहं मोक्तुमिच्छति । नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः’ इति तृतीयस्कन्धे नरकेपि निर्वृतिकथनात्, अतो न तृतीयस्य यममार्गद्वैलक्षण्यमित्यतः आहुः एकवाक्यतेत्यादि । ‘तानीमानी’ त्यादिनोक्तस्य उभयोर्देवयानपितृशाणयोरेकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता । पूरणप्रत्ययान्तस्य तृतीयशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाकाङ्क्ष्यात् । मार्गद्वयवाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयस्कन्धात् । यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वयापेक्षाराहित्यात् छान्दोग्योक्तमार्गद्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम् । यद्यां यमगत्यवैलक्षण्येन तदात्मकः सात्, असाप्युभ्यंकवाक्यता भज्येत, अतो न तद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः यद्यपीत्यादि । तथोपभोगः सम्भवतीति । ‘जायसे’ ति मार्गोपि महोपभोगः सम्भवति । तथाचैवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यममार्ग एतस्माद्विज्ञ इत्यर्थः । ननु तर्हि पञ्चामिमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु, पञ्चामिमार्गोपि यममार्ग इव देहान्तरमासेजडभरते दर्शनात् । अत एव पञ्चामिमार्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम्, तथा सति ज्ञानोदयेनाप्ये जन्मद्वयाभावापत्तेः, अथ जडशरीरसेव पञ्चम्याहुतिकफलमित्युच्यते, तदा तु रेतोभावस्य वारवर्यं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिकमवाध इति सर्वसामज्जसाय ‘जायसे’ ति मार्गस्यैव रद्दिः ।

घोष्येति । तथाच भाष्ये महद्वित्र महतां पापानि तेपामुपभोगः इति विग्रहात् कर्मधारयः । अतो न ‘आन्मह’ दिति सूखस्य प्राप्तिः । महेति । महय तस्युखमिति न समाप्तः । कीटादिषु तदभावेनानन्वयप्रसङ्गात् । तेन महांशासौ सुखोपभोग इति कर्मधारयः । ‘आन्मह’ दित्यात्मग् । यममार्ग इति । यमगतौ । तेन तस्येति । छान्दोग्योक्तेन मार्गेण तृतीयेन । तस्य यममार्गस्य । यमेति । यमगतिरूपात् । एवेति । पृथग्वाक्यताव्यवच्छेदकः । आर्थकैव पञ्चामिविद्यप्रकरणान्तर्गतार्चिरादिप्रकरणाद्युक्ता । पूरणेति । व्याकरणप्रसिद्धः पूरणप्रत्ययः । तत्स्तुत्यर्थमिति । सा चासौ स्तुतिस्तस्तुतिसदर्थम् । यममार्गस्येति । यमगतेः । भिन्नेति । ‘वैवस्वतं संगमनं’ मिति भिन्नवेपितस्य यममार्गस्य मध्यप्रक्रमपठितत्वेन । उपपादितमिति । उपपादितप्रायम् । अयमिति । यममार्गः, यममार्गत्वेन यममार्गः, न तु यमगतिलेन वैलक्षण्येन । तदात्मकस्तृतीयमार्गात्मकः । अस्यापीति । यममार्गसापि । अपिना यमगतेः । यथोक्तं ‘तानीमानी’ त्यस्य यमगतिविलक्षणस्य सद्वण्डस्यैकवाक्यतायामसद्वण्डस्यैकवाक्यताभावादेकवाक्यता भज्येत । अतो भद्रभयात् ‘तानीमानी’ त्यादिनोक्तस्य छान्दोग्योक्तस्य तृतीयमार्गस्य न यमगतिवैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदिति । यममार्गयमगतिरूपस्माय । एवेति । दृष्टान्तभावादेवकारः । यममार्ग इति । यमगतिः । यममार्ग इति । भिन्नप्रक्रमपठितोपि । जडभरत इति । भिन्नप्रक्रमपठिते दार्ढीनिकत्वस्य दर्शनात् । जन्मभद्रयेति । भरतस्य हरिणभाद्राणजन्मद्वयाभावापत्तेः । एवेति । ज्ञानोदयव्यवच्छेदकः । विच्छेदेनेति । मृगशरीरव्यवयानेन । आहुतीति । ‘इति तु पश्यम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती’ नि पश्यम्याहुतिकमवाधः । मृगशरीरण विच्छेदात् । मार्गस्यैवेति । चित्रगुप्तव्यवच्छेदक एवेति, न तु

तथा न सम्भवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीन्वेच्छया जन्मद्वयमधिकम् । 'त्रिभिरिति वचनात् । भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च । ततः पूर्वमसरणात् वाल्यादिवदेव जन्मत्रयम् । तसात् 'जायस्य'त्वादिवैलक्षण्यादितिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहु-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयत्वं भवतु, वैलक्षण्यस्य मार्गमेदकतया अग्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाहुः जडे त्वित्यादि । वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्पभान् प्रस्तुत्योक्तम् । 'स भुक्तभोगां त्वक्त्वेमां निर्गतस्तप्सा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेमे वै जन्मभित्तिभिरिति । अत्र या वैराग्यादिसंपुक्ता, सैव तस्य पञ्चमाहुतिफलत्वस्येवेच्छायाच्च ज्ञापिका । पञ्चमस्कन्धे प्रियवर्तं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्धारात् । प्रारब्धपक्षेषु प्रति तस्य द्वारत्वात् शङ्कालेशः । प्रतीतेरिति । पञ्चमस्कन्ध एव 'अहं पुरा भरतो नाम राजे'ति जडोक्ताया ग्रतीतेः । एतेन स्तृतिमञ्जनमशापनात् ताद्यातुशयवन्वसुक्तम् उक्तहेतुद्यात् सिद्धम् । जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः तत इत्यादि । ततः पूर्वमिति । भरतदेहात् पूर्वम् । तथाच भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादिग्रिम्योर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तदमेदानाहुतिक्रममङ्गः, न वा रदिष्यः ।

चित्रगुप्तस्येति । भर्गेति । गतेर्मार्गादिदकतया । जडे त्वित्यादीति । महाभागवतत्वात् ज्ञानोपयोगिदेही ज्ञायते । जीवहोमं विहायाभोम उक्तस्तस्य स्वारस्यम् जडशब्देन । डलयोरभेदात् । तेन तृतीया जन्मतिथि-जडभरतस्येति ज्ञायते । एवकारस्तु अन्यत्र चेतने जडशब्दाप्रयोगात् । हीति । तृतीयाजो निर्जीवदेह इति ज्योतिषे निश्चयात् । त्रिभिरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वचनमिति । वैराग्यादीति । 'गां त्वक्त्वेमा'मिति वैराग्यम् । आदिना तत्पदवीलाभः । ज्ञापिकेति । जडभरतः पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः ब्रह्मवत् । पूर्वोक्तः जन्मद्वयवान् । ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् ईस्वेवज्ञापिका । ब्रह्मवाक्येष्विति । 'भवाय नाशाय च कर्म कर्तु शोकाय मोहाय सदाभयाय । सुखाय दुःखाय च देह-योगमव्यक्तिदृष्टे जनताङ्ग धते । ईशाभिष्ठुष्ट ईश्वरस्महेऽङ्ग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् । आशाय तत्तदयुक्त नाशशक्षुपातान्था इव नीयमानाः । मुक्तोपि तावदिभृयात्स्वेदेहमात्म्यमश्वभिमानशून्यः । यथातुमूलं प्रतियातनिद्रः किन्त्वन्यदेहाय गुणात् वृक्षं ईस्वेतेषु तथा निर्धारः । तसात् । नाय इत्युक्ते: प्रसा पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः जडभरतवत् । ब्रह्मा जन्मवान्, ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् । ईश्वरे पञ्चमिविद्याति । अन्यथान्यत्रकार्ये पञ्चमिविद्या न स्यात् । प्रारब्धेति । जडभरतप्रसङ्गं उक्तोयं पश्यः । तसिन् । 'स्वप्रात्म्यकर्मणा योगारभणतो विप्रशित' इति जडभरतप्रसङ्गे । द्वारेति । भगवदिच्छादारत्वात् । एवेति । स्कन्धान्तरात्म्यवच्छेदकः । तादृशेति । कलयेषुस्पृश्युत्तरायवत्त्वम् । ताद्यातुशयवत्त्वेन योग्यदेहेन कार्यकारणमावः । उत्तेति । त्रिभिरित्यादिभाष्योक्ताद्वेतुद्यात् । भरतेति । ल्यस्तोपे पश्यमी । भरतदेहं प्राप्य पूर्वत्वेनावच्छिन्नं पूर्वम् । जन्मत्रयस्येति । भरतस्य जन्मत्रयस्म । एवेति । अग्रिमदेहद्वयवच्छेदकः । अवस्थेति । देहस्यावस्था देहस्यात् जन्मेति ततुल्यत्वम् । पूर्वदेहेनैवात्मतया देहद्वयस्तीकारात् । 'जन्म त्वात्मतया धुंसः शरीरस्तीकृतिं प्राहु'रिति । तद्यमेदादिति । पूर्वदेहमेदात् । 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्ति वामदेववत् । इयान् विशेषः । वामदेवस्य जीवशरः । अत्र तु जीवाभावः । जीवसहितशृष्टेः पुरुषवप्तस्त्वे व्रशा उदाहरणम् । न च हरिणदेहः पार्थिव इति वाच्यम् । 'मुग्धशरिं तीयोदकहिन्नमुत्ससङ्गेति वाक्यात् । न दि पार्थिवदेहस्तीयोदक-

तिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वात् तत्र दोषः ॥ १८ ॥
सर्वते पि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि मूर्च्छाद्विषु यमलोकगमनसम्भाषण-
पुनरागमनानि सर्वन्ते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुपा दृश्यन्तेपि कैश्चिद्जामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादि-
अवणम् । तस्मात् वैवस्ततमार्गे न किमपि वाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदेहस ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । ननु
मास्त्वेवमाहुतिक्रमभज्ञः, तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेतत
आहुः पञ्चेत्यादि । तत्रेति । मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

सर्वते पि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ एतस्तत्रदृश्यमाण्यं त्वतिरोहितार्थम् ।
एवत्र सिद्धे यममार्गे 'जायस्ते'ति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्विवेशः, न तु तस्मि
'जायस्ते'ति मार्ग इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्य-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

रदिमः ।

हिन्द्रो भवति । जले स्थातुमप्यशक्तः, अयं तु भीनवत्सातुं शक्तः हिन्द्रो भवत्येवेति । न
चात्मसहचर इति मृगशरीरमरतस्य तस्मिन्यदे विशेषणाजीवसहितवृष्टिः पुरुपवचा इति वाच्यम् ।
एकाकीत्यर्थेन जीवप्रापकल्याभावात् । नेति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुपवचसो भवन्ती'ति
क्रममङ्गोन । क्रमस भरतदेहपर्यन्तत्वात् । ब्रह्मावं गतस्य जातदेहाभेदोऽदेहद्वयेन योगिनामिव समवाच्य-
भेदो मृदृश्वदित्येवकारो भाष्ये चाल्यादिवदेवत्यत्र । एवमिति । अभेदेन पूर्वदेहस्य । सोमादीति ।
दासीषुओ विदुरः, इन्द्रादिपुत्रा अर्जुनादयः, तत्र ज्ञानोपयोगिदेहमात्रम्, न सोमादिभावः, अस्मरणात् ।
संख्येति । पश्चाहुतिप्रसंख्यानियमः पञ्चेत्यादीति । अंशावतरण इति । विदुरादयोश्चावतारा
इति भावः । मर्यादीति । 'पार्थस्तु देवो भगवा'निति वाक्यात् पुष्टिमर्यादायामहीकारादिति भावः ॥ १८ ॥

सर्वते पि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ अतिरोहितेति । साधकान्तरेति ।
वैवस्ततमार्गे तथा । अजामिलेति । प्रभृतिग्रन्थे नृगादिः । वाक्यादीति । आदिना तदमाव-
स्तात्मातिथ । येनेन्द्रियेण यद्वृक्षते, तेनैवेन्द्रियेण तद्वता जातिस्तदमावश यद्यत इति । एवमतिरोहितार्थ-
मित्यर्थः । यममार्ग इति । यमगतिरूपे । विवेचकेति । मार्गत्वविवेचकगतिसापेक्षत्वात्सिन् यमग-
तिरूपे । तस्येति । यममार्गस्य यमगतित्वरूपेण ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्य-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ (३.१.५)

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र 'वृष्टेरन्नं भवती'ति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । 'वृष्टेरन्न'मिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वान्न वृष्टिमात्रे-यान्नं भवति वीजव्यतिरेकेण । वीजस्य हि फलम् । न निभित्तमात्रेण तद्वावो वकुं शक्यते । तस्माद्दसङ्गतं वृष्टेरन्नमित्याशङ्ख्याह । तृतीयशब्दावरोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम् । 'सदेव सोम्येदभग्न आसी'दित्यत्र 'तत् तेज ऐक्षत, वहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र क्वच शोचति खेदते वा पुरुपस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त' इत्यत्र कारणरूपापां निरुपणे शोकजत्वमपासुक्तम् । अग्रे च 'तस्मात् यत्र क्वच वर्षति, तदेव भूयिष्टमन्तं भवती'ति । अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जनति नात्र वीजान्तरपेक्षा । शोकपदेन 'यदञ्चवदीयत तद्रजत् ५ हिरण्यम-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनं वदन्तोवतारयन्ति तृतीयामित्यादि । तथाच तृतीयाहुतावेतादृशशङ्कोत्यानातां विचारयतीत्यर्थः । सूत्रं व्याङुर्वन्ति तृतीयाहुतावित्यादि । शब्दसाम्येनेति । अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य ललसंग्राह-कथया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन । हेतुं व्याङुर्वन्ति सदेवेत्यादि । उक्तमित्यन्तेन । आसीदित्यत्रेति । असिन् सन्दर्भे । जायन्त इत्यत्रेति । असिन् वाक्ये । तथाचात्र कारण-भूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः । ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धि-रित्यत आहुः । अग्रे चेत्यादि । तथाच कारणरूपापां प्रक्रमात् पथादन्तकारणत्वेन तत्कथनात्-तसन्दृष्ट्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । अत इति । उक्तरीत्या कारणरूपापां वर्णेणानात्मकफलकथनात् । अत्र च होतारो देवा अप्याधिदेविका भगवदवयवभूता एव वोद्धाः । वैदिकस्मूष्येरतिरिक्तत्वस्य प्रथमाद्याये एव व्यवस्थापनादिति । नन्देवं सति शोकपद्मकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः शोकेत्यादि । इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकार-रस्मिः ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ हेतुमिति । संशोकजसेति हेतोरिति सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पटीत्याशयेनोक्तं हेतुपदम् । संशोकजशब्दो भावप्रधानः संशोकजत्वसेत्यर्थः । तथा च संशोकजत्वादिति हेतुस्तम् । शोकजत्वेति । संशोकजसेति भावप्रधानमित्युक्तम् । हेतुता-सम्बन्धविवक्षायां पटी सम्बन्धसामान्ये इति भावः । यदपि दर्शनादेवनुवर्त्य संशोकजस्य जलस्य तृतीया-यामाहुतौ हस्तरशान्दसः । कार्यकारणसाधारणशब्देन कारणभूतस्य जलस्यावरोधो ग्रहणम् । 'सदेव सोम्येद'मित्यत्र दर्शनादित्यर्थं संशोकजसेत्यत्र न कल्पना । तथाप्येकवचनेनापां शब्दान्तरेण ग्रहणालापवाच गंशोकपदे कल्पनेति योप्यम् । तत्सन्दृष्टत्वेनेति । कारणसन्दर्शनपियत्वेन । शोकजानां कार्य-रूपाणाम् । एवेति । कार्यरूपत्वव्यच्छेदक एवकारः । वर्येणेति । वृष्ट्या । भाष्ये । एव वृष्टिरिति । 'देवा वपं चुद्रतींति ध्रुतेवेकारः । धीजेति । किन्तु जलसैवान्नसमवायिकारणत्वम् । शोकेत्यादीति । यत् अशु अशीयत । शोकप्रसङ्गादधु शोकसम्यन्ति । अशीयतेत्यत्र 'शीद् समे' ष, आ, अ, लङ-

भव'दिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्वशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अभिसमिद्भूपत्वादन्नमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरेव वकुं न शक्यते, यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नमावे ऐक्ये वा 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तते, यथेतमाकाश'मित्यादिना 'तिलमापा इति जायन्त' इत्यन्तेन । तत्र 'यथेत'मित्याकाश एव । 'आकाशाचन्द्रमस'मिति पूर्वमुक्तत्वादाकाशस्य

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्या । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । अभिसमिद्भूपत्वादिति । छान्दोग्येऽग्निरूपत्वात् वृहदारण्यके समिद्भूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २३ ॥ सूक्ष्मवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । ऐक्यं इति । पञ्चामिमार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नमाव इत्यन्वयः । इत्यन्तेनेति । विरोधादिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति तत्र यथेत्यादि । तत्र श्रुतौ 'यथेत'मित्यनेनोक्तं पुनर्निर्वर्तनमारादिमः ।

धिकरणव्यत्ययः । शपः साने श्यन् अलोपथ । अह । यद्यपीति । अत्रापां द्रव्यजनकत्वेन सहायः सूचितः, सः 'अद्भवः पृथिवी'ति श्रुत्युक्तः, न विलक्षणः, अतो नाशोपशुज्यत इति यद्यपीत्यादिग्रन्थेनोक्तम् । तत्रेति । संहितायां यत्र कुञ्चित् अवश्यव्यादेन पृथिवी । 'पृथिवी वा अन्न'मिति तैतिरीयोपनिषद्युक्ते । अत्रेति । उत्तरमीमांसायाम् । प्रकृते । उपष्टम्भेति । भाष्यीयसहायपदार्थः । सहाय उपष्टम्भस्तदर्थम् । अग्रीति । 'पृथिवी वा गौतमामिति'रिति श्रुतेः । समिदिति । 'अथ वै लोकोऽग्निर्गांतम तस्य पृथिव्येव समिति'दिति श्रुतेः । अन्नमेवेति भाष्ये । 'देवा अन्नं छुहती'ति श्रुतौ । ननु 'अद्भवः पृथिवी'ति श्रुतेरन्वन्यान्नं पृथिवीति चेत् । न । एवेत्यवधारणात् । तथाच श्रुतिः 'तस्माद्यथ क च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति । न ह वर्षेण पृथिवी भवति । दृश्यविरोधात् । अतः पृथिव्या व्यवच्छेदक एवकारः । कारणेति । आविभाविकशक्तियुक्तायाः । आविभाविकशक्त्याधारस्य कारणत्वात् । घटोत्त्यनन्तरमाविर्भावकशक्त्याधारत्वमिति चेदस्तु तथा व्यवहारात् प्रागभावाभावात् घटोत्त्यन्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ सा आभा व्यापत्तिः उपपत्तेरिति चतुर्पदमिदं सूक्ष्मः । भाष्ये । समानेति । अर्धिरादिमार्गेण समाने । उभयत्र चन्द्रगतिर्दर्शनात् 'आदित्याचन्द्रमस'मिति 'आकाशाचन्द्रमस'मिति क्लेषेण । 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुतोक्तं सारितम् । वेदान्ते जैमिनिमत्वत् । अन्यथा वेदान्ते धूममार्गः कस्मै प्रयोजनाय सात् । तस्माच्छान्दोग्यीयव्याप्त्यमाणं 'जायस्य मियस्य'ति मार्गे विलक्षणयमगतिसाहितचन्द्रगतिसमानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नमावे 'मेषो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा' इत्यादिश्रुत्युक्ते । तेन जीवाश्रहोमोऽत्र ज्ञेयः । 'तं प्रेतं दिष्टिमितोऽप्य एव हृन्ती'ति सावधारणश्रुतेः पश्यमिविद्याविषयत्वेन धूममार्गे 'अथ य इम' इत्यथशब्देन भिन्नोऽप्यमात्र न धूममार्गं, श्रद्धादोमाभावात् । प्रवर्षतीति प्रवर्षणं तु विद्यात्वा 'चद्पोऽशृजते'ति श्रुता भविष्यति । जीवकृतवृष्टेऽर्जयेन सहान्नमाव इत्यर्थः । जैमिनिमत्ते त्वाहुः ऐक्यं धेति । पूर्वं जीवस्य नैक्यं वृष्टेरैक्यमत्र तूम्योरिति विशेषः । तथाच श्रुतिः 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽग्न्याहन्यात् जीवन्तर्वे'दिति । स्पार्शाणां । समानत्वप्रशार्थं विरोधं व्युत्पादयन्ति स्म तत्र यथेति । इतं गतं

मार्गतैव । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'त्यादिपु तत्त्वाद्वावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वात् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मात् कारणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

सा वाय्वादिस्त्वापन्निराभा व्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानम् । भृष्ये वायुमण्डलेनागच्छन्ती आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वात् ।

भाष्यंप्रकाशः ।

काश एव । 'आकाशाच्चन्द्रमसं'मिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाशे । आरोहावरोहाध्वनोर्मददर्शनात् । अत आकाशस मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रेतु 'वायुर्भूत्वे'त्यादिपु तत्त्वाद्वावः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्माः । तदनन्तरभावित्वात् । अतस्तथेत्यर्थः ।

परिहरं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकाशन्तरेण व्याकुर्वन्ति सेत्यादि । ननु वाय्वादिवदाभाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः आकृतेरेव पदार्थत्वादिति ।

रद्धिमः ।

तदाकाश एव । शरीरिणोऽधोक्षजत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यथेतमाकाशं'मिति । यथा इतं आरोहे, तथा धूममार्गियावरोहे इतं गतम् । कर्मां आकाशं प्रतिपद्यते । शरीरिणो ब्रह्मणोऽधोक्षजत्वात् । तेनाकाशा एवेति भाष्ये एवकारः शरीरिणीव्यवच्छेदकः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वासुं वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतिः । पूर्वमिति । अरोहे । मार्गतैति । पथित्वम् । एवकारेणाकाशलापतिर्व्यवच्छिद्यते । अर्थिरादिमार्गेण 'आदित्याच्चन्द्रमसं'मिलनेन समानलार्थं विरोधो व्युत्पादितः । विरोधे समानत्वम्, अविरोधे ऐक्यमिति । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रस्मुखत्वयोः सहानवस्थानलक्षणे विरोधे आहादादिमत्तेन साजात्वम् । घटलेनाविरोधे त्वैक्यमिति । तहिं केपामापतिरित्यतो वायुलाघातीराहुः वायुर्भूत्वेत्यादिना । तदेतदाहुः प्रकाशो पञ्चाग्रिमार्गेत्यारम्य श्रूयत इत्यन्तेन । पञ्चाग्रीति । पञ्चाग्रीभार्गमार्गयोर्धूममार्गेऽभेदे । स च पञ्चाग्रीमार्गस्य धूममार्गे वयेदस्तदन्तर्गतवेन धूममार्गस्य तु धूममार्गलेन समाने ऐक्ये वेत्यन्यः । ऐक्येऽभेदो नियमक इत्युक्तम् । विरोधादिति । जीवहोमपक्षेऽर्चिरादिमार्गधूममार्गयोरस्तरीया विरोधात्समानलवमिति दोष इत्यर्थः । विरोधः समानत्वे नियमक इत्युक्तम् । विरोधमिति । समानलवनियामकं विरोधम् । निर्वर्तनमिति । अवरोहः । नावरोह इति नाश इत्यसार्थः । तत्त्वाद्वाव इति । वाय्वादित्वम् । उत्सत्यर्थकसुवः प्रयोगात् । ते चेति भाष्यं विवृष्टिन्ति स्म ते चेत्यादिना । तदनन्तरेरति भाष्यं विवृष्टिन्ति स्म तदनन्तरेरति । आकाशमार्गानन्तरभावित्यादुत्पत्तत्वात् । तथेत्यर्थं इति । वृष्टिरपिना वाय्वादयो विकृता विकृताश कार्यं कार्याणि चेत्यर्थः । एवकारेण कारणत्वव्यवच्छेदः । भावशब्द इत्यादि । इदमष्टाधिकरणीसमाप्त्यनन्तरं वर्तम्यम् । एकदेशीति । वाचसप्तिमिश्रकृतव्याख्यानम् । प्राञ्जलं 'वायुर्भूत्वे'त्यादिपु भवनोक्तिसारस्यात् । भाष्ये । आहुतिरिति । होम्यजीवजले अनुकृत्वा, होमस्तुहुतिरूपात्, सा तिस्तुपुच्छमण्डले जलस्य शोपाजीवस्यावरोहे कर्तृत्वाजीवो वायुर्भूत्वा वायुभवनं कृत्वा गौण्या आहुतिं कृत्वेत्यर्थानुरोधेन । नन्दत्रायशन्देन धूममार्गस्य भिन्नोपक्रमस्यत्वेनाहुतिप्राप्तिः केनेति चेत् । न । 'अय-

१. वायुमण्डलगमाच्छन्ती, वायुमण्डलमाच्छन्ती, वायुमण्डले रा गच्छन्ती, वायुमण्डले गा गच्छन्तीति पाठः ।

व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाशः इवेति धो-
तयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैयोपपत्तयते, चित्रतुरगादिषु । विकारस्य विकारा-
न्तरापत्तावियमेव व्यवस्था । उपासनायां न तदपि । नच 'भूत्वा'श्रुतेर्वाधः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'सर्वाणि रूपाणि विचित्रे'त्यादिशुल्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं
भगवता नियमितानि । अतस्तद्वाभानेष्याकृतिसद्ग्रावान् भवनोक्तिविरोधं इत्यर्थः । नन्यं
गौण्येव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि । तथाच यदेवं न सात्,
तदा चित्रतुरगादावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः सात्, तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियापि
तेन सात्, सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत इत्युपत्तिरेव तद्रमिकेत्यर्थः । एतं
न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति विकारस्येत्यादि । इयमिति । ततुल्याकृतित्वरूपा । यथा 'विप्रो
भूत्वाथ वृत्रहे'त्यादौ । उपासनायामिति । 'वाचं धेनुमुपासीते'त्याद्युपासनायाम् । तथाच
ताद्वास्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि चेत् ताद्वक्त्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः ।
ननु तथापि तद्वावाभावे 'भूत्वा'श्रुतिर्वाध्येत, अतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः न चेत्यादि ।

रद्धिमः ।

य इमे ग्राम इष्टपूर्णे दत्त इत्युपासते' इति श्रुतेः । इष्टमभिहोत्रखातादिकर्मणी । दत्तं वहिरथिंश्यो
द्रव्यदानम् । ननु गुणः को येन गौणीति चेत् । न । अन्तरिक्षस्थलं गुणस्तद्योगात् । 'वायुर्वा अन्त-
रिक्षस्याध्यक्षं' इति पूर्वकाण्डश्रुतेः । वाजसनेयके आहुत्यन्तरिक्षस्थलम् । 'ते वा एते आहुती हुते
उत्कामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवरेते' इति श्रुतेः । प्रकृते । आकृतावेवेति । व्यक्तौ एवकारो
जातिव्यवच्छेदकः । आकृतिर्जातिरिति भीमांसकाः, तदाग्रेत्याहुः अतस्तद्वदिति । गौण्येवेत्येवकरोण
मुख्याव्यवच्छेदः । गौणीति । आहुतिः । वायुभवनमित्यत्र वायुभवनस्याद्यसान्तरिक्षस्थलस्थर्मलक्ष-
कलं तात्पर्यमात्रेण लक्षणकलं लक्षणार्थीजतात्पर्यानुपपत्तिप्रतीकेन । ताद्वागुण्योगः आहुतौ 'माणवकं
पश्यन् सिंह इति प्रसुङ्गे' तत्र सिंहपदलक्षितदीर्घकार्यकीर्त्यगुण्योगो माणवके यथा, तेन सिंहत्वेन माणव-
कवोधः, तथा वायुभवनत्वेनाहुतिवोधः । घटः पृथिवीत्यवेव । अत्र पृथिवीत्वेन वोधः, न घटत्वेनेति ।
हेतुमिति । उपत्तिरूपम् । अर्थक्रियेति । अर्थो मुख्योऽश्रुतस्य क्रिया चलनादिः । आभाव्या-
पत्तिविशिष्टेन चित्रतुरगादिना । गौण्येवेति । मुख्या व्यवच्छिदयते एवकारेण । तत्रेति । 'वायुर्मूले'-
स्यत्र । वायुभवनं कृत्वेत्यर्थः । सर्वेषां धातूनां प्रत्ययान्तानां भवतीत्यादिषु करोतिना विवरणात् ।
'करोतिशब्दा'दिति जैमिनिसूत्रात् । एवेति । हेत्वन्तराकथनादेवेति । तद्रमिकेति । विप्र इति । विप्र-
भवनं कृत्वा तदनन्तरं वृत्रहा । विप्रभवनं तदीयतमोगुणलक्षकम् । ताद्वागुण्योगो वृत्रमीति विप्रो
वृत्रहेति । वृत्रहा इन्द्रः । देवेषु ब्राह्मणादिर्वणाः सन्ति । आदिना चित्रतुरगस्य विकारस्य मुख्याश्रस्य
विकारान्तरसापत्तिसत्राभाव्यापत्तिरूपतः । इत्यादावित्यत्रिशब्दात्मकारवाचकात् पष्ठालुक् इति
प्रकारसादाविलयः कर्तव्यः । इयमित्यस - भाष्यीयेयं व्यवस्थेत्यर्थात् । आदिशब्दार्थोऽन्यो च । इदं
व्यवस्थामात्रम् । भाष्ये । एवकारः सौत्रत्वेनप्रामाणिकत्वव्यवच्छेदकः । वाच्यमिति । शब्दात् ।
वृष्टिष्ठेष्व वाचं शब्दं धेनुमुपम् । 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति श्रुतेः । अनेकरूपस्य
शब्दब्रह्मणो यत्क्षिद्वप्ते तत अव्ययम् । सा आभाव्यापत्तिरिपि न । उपासकसामादर्शनात् । आदिना
'सर्वं खलिदं ब्रह्मेति शान्तं उपासीते'ति । जगदन्तर्गतंभगवत्प्रतिकृत्यादिषु । किञ्चिदिति । वहीपु
शब्दब्रह्माकृतिषु यत्क्षिद्विकृतिसद्ग्रावानेष्येपि ताद्वग्नेनुपदप्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये भक्तिमार्गाये सेव्य-
स्वरूपे साक्षात्कारवात्यमिति प्रयोगे किं वाच्यमित्यर्थः । तद्रावेति । वाच्यादिभावाभावे । नात्रेति ।

प्रतिनियतपदार्थं हि ते । भवनावरोहाभ्यामेव तथा चचनात् । अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्यले तथैव प्रतीतेः । तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न वहुकालं तद्रूपता । कुतः । विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव वहुकालश्चवणात् । 'अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरमिति । प्रापतरं प्रपतरं च । वर्णलोपश्चान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाच्चादिष्वाहिते निविष्टे जीवे ताद्रूपभवनावरोहाभ्यामेव 'भूत्वे'त्यस्य वचनात् । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति अन्यस्येत्यादि । वदने हेतुमाहुः कारणोत्यादि । तथैवेति । आकृतिमात्रेणव । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अतः कारणभूता एवापो वर्षन्तीति पूर्वोक्तं निर्वाधम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ स्वप्रयोजनमाहुः उपेत्यादि । अत्र स्त्रे पूर्वस्त्रात् सामेत्यनुवर्तते । तथाच तद्रूपतायापुपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः । अतिचिरेणेति । तृतीयाप्रतिरूपकम्, न तु तदर्थकम् । 'अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरमित्यतस्य, अतः अन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात् यत् सिद्धं तदाहुः अतस्तृतीयेत्यादि । नन्वेदमवरोहक्षेत्रस्यात् सिद्धौ पञ्चामिप्रकारे रदिमः ।

'वायुर्भूते'त्यादिथुतौ । प्रतीति । जीवस्य वाच्चादिप्रतिस्वरूपं स्वरूपं लक्षीकृतेत्यर्थः । वाच्चादिव्यति । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्यं भवत्यन्नं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति श्रुतिः । आदिशब्दायोप्युक्तः । भवनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ताद्रूपयेति । एवेति । अनेकभवनविरोधादेवकारः । कर्मणां विक्षणावस्थायित्वेन तदुत्तरक्षणे भूत्वेत्यस्यामुपपत्तेः । तदेवेत्यवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । अन्यस्येत्यादीति । एवकारो व्याख्यानव्यवच्छेदकः । कारणेति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरमिः अमेरापः' इत्युक्तकारणांशभावस्तत्त्वतिरिक्तस्यले । कारणांशोऽभावस्तत्त्वतिरिक्तलं कापि स्थले नास्त्यतो भावशब्दः । आकृतीति । आकृतिर्व्यक्तिरुक्तम् । एवकारेण वायुत्वादिजातिव्यवच्छेदः । तस्मादित्यादीति । स्वरूपान्यथाभावो जीवस्य वायुत्वादिना । स नेत्रर्थः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ तथाच सामेत्यस्य कान्यव इत्यत्तद्रूपतेति भाष्यं विष्णवन्ति स्म तथाचेति । तद्रूपतायामिति । अनुवृत्तपदार्थभायाम् । तद्रूपता चेति भाष्यार्थोप्युक्तः । तद्रूपता वाच्चादिरूपता । भाष्ये । वहुकालमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'कालाद्वगोरत्यन्तसंयोगे द्वितीये'ति सूत्रेण । विशेषादिति । अन्नभावापन्नाजीवाद्वायावादिरूपतायां जीवे विशेषात् । तत्र हेतुः अन्नभावेत्यादि । 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ग्रीहिवा ओपधिवनस्पतयस्तिलमापा जायन्तेऽतो स्थलु दुर्निष्पत्तरमिति श्रुतो श्रवणात् । एवकारस्तु 'यो यो द्वाप्तमति यो रेतः सिद्धति तद्रूप एव भवति, तय इदं रमणीयवरणा वम्याशो ह य'दिति श्रुतो शिक्षार्थकाव्यव्यप्रयोगात् । प्रकृते । अतस्तृतीयेत्यादीति । अतः दुष्प्रापतत्वात् । तृतीयाहुतौ वर्षाहुतावद्वस्मविकायां चृष्टेन्नभवने न चिरेण

वहुकालस्थिती हि तद्गुपता । कारणवशादेवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । एकयपक्षेषि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्मात् वृष्टेरत्रं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (३.१.६)

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु 'संसर्गजैः कर्मदोषैर्यति स्यावरतां नर' इति कथमस्यान्तत्वम्, अपूर्वान्तत्वेषि कण्ठनपाकादिपु क्षेत्रेन जीवस्यापगमात् कथं

भाष्यप्रकाशः ।

को विशेषो धूममार्गादित्यशङ्कायामाहुः भिन्नपक्ष इत्यादि । धूममार्गाद्विनः पञ्चायिमार्ग इति पक्षे, न कोपि धूममार्गोक्तक्षेत्रसंसर्गदोषः । क्षेत्रस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादव्याप्तिनिनं लक्ष्यीकृत्यैतत् क्षेत्रवचनम्, न तु साधारण्येनेति न पञ्चायिमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः चतुर्थीत्यादि । 'अन्नाद्रेतो भवती' ति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरव विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । 'पुरुषामावसं ज्ञानात्' ति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नसोच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस च रेतोभाव उपपद्यते, न वेति, जीवस्यान्नभावे क्षेत्रो भवति, न वेति च सन्देहाद्विचारं वीषयितुं सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । इति कथमस्यान्तत्वमिति । असाद्वाक्यादवभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिग्राकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्तत्वम् । अपूर्वान्तत्वं इति । ग्रीष्मणादिनेव रद्धिमः ।

वहुकालं न । तद्गुपता तु नातिचिरेण्युक्तम् । भाष्ये । तद्गुपतेति । दृष्टान्तमाहुः कारणेति । 'यद्यत्र नः स्वर्गुमुखावशेषितं ख्यात्यस दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनामे सृतिमज्जन्म नः स्वाद्यै हरिर्वद्भजतां शं तनोती' ति वाक्योक्तकारणवशात् । वहुकालस्थितिः कारणे । किञ्च, कारणवशात् स्पृहावशात् । 'एतदेव हि देवा गायनित' 'अहो अमीर्पा किमकारि शोभनं प्रसन्न एर्ण खिदुत स्वयं हरिः । यैज्ञन्म लव्यं नुपु भारताजिरे मुकुन्दसेवैपूर्यिकं स्पृहा हि न' इति वाक्यात् । वहुकालस्थितिभावे । प्रकृते । धूममार्गोक्तेति । पञ्चायिविद्यायां वोच्य । एवेति । अवरोहस्यातयात्वादेवकारः । एक्येति भाष्यं विवृण्णन्ति सा तयोरैक्येति । गृहस्थस्येति कुतो लघ्वमिति चेत् । न । 'तं प्रेतं दिष्टमितेऽप्य एव हरन्ती' लयिहोत्रलिङ्गात् गृहस्थलाभः । छान्दोग्यसमाप्तिः गृहणोपसंहाराद्गृहस्थलाभः । अज्ञानिनमिति । दुर्लिङ्गापतत्वात्यशायिविद्यासाधितदेहसापि । एतदिति । 'वायुमूला धूमो भवती' ति वचनम् । दोष इति । क्षेत्रदोषः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अवेति । अधिकरणे । स्मृताविति । भाष्योक्तायां स्मृतौ । तेन कर्मदोषाः पापानि । स्यावरतामव्याप्ताश । मुख्ये कर्यसंप्रत्ययात् । नहुपपद्यत इति । ज्ञानेदेहार्थं पापजन्यान्नभक्षणं मनं ज्ञानात् 'ज्ञानोग्निदेहार्थं' कथमिति प्रश्नः । अपूर्वान्तत्वं इति । अद्यजनकत्वेन पूर्वान्तत्वाभावः । भाष्ये । एवेति । दृष्टवादेवकारः । मर्यादिति । घटस्य पद्मावत्या-

रेतोभावः, चर्वणौदर्यपाकस्त्वावद्यक एव, न जीवस्य जडभावः, मर्यादाभङ्गं प्रसङ्गात्, तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति ।

अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तसिन् न पूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्षण्येन वा । कुतः । अभिलापात् । ‘व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमापा’ इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते । तथा सति यथान्येषु व्रीह्यादिपु तदधिष्ठातुदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते, एवमन्नापीति न

भाष्यप्रकाशः ।

आहुतिभिः संस्कारस जातत्वादपूर्वान्तवे ।

परिहरन् व्याकुर्वन्ति अन्याधिष्ठित इत्यादि । उसे वीजे यदा वृष्टिर्जीयते, तदा जलमाधापन्ना जीवास्तेन सहान्नादिवीजे प्रविशन्तीति तसिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तसिन् पूर्ववत् ‘वायुर्भूत्वे’त्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तसाम्यम्, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः, पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवदा स्थितिरित्यर्थः । तत्र हेतुः अभिलापादिति । तं व्याकुर्वन्ति व्रीहीत्यादि । अन्नापीत्यादि । हौस्येऽन्नेषीति । अन्याधिष्ठानादेतोर्न कोऽपि दोषः, रक्षिमः ।

पटत्वं पठ एवेति मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । परिहरतीति । सूत्रकारः । प्रकृते । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादौ अपूर्ववत् व्रीह्यादिभावः, तस्यापत्तिः, न तु व्यापत्तिः ‘व्रीहियवा’ इति श्रुतेरिति सूत्रार्थसं विशदयति सम आचार्य इत्याशयेनाहुः उस इति । वृष्टेरन्नभावसमय इति भाष्यं विवृतं समय इत्यन्तेन । वृष्टेः सजीवायाः अन्नादिरूपवीजभाव उसवीजप्रवेशः तस्य सर्वसिन् प्रसिद्धे समय इति भाष्यार्थः । क्षेत्र उसे । जलेति । चतुर्थोपदेशे ‘अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽन्याहन्याजीवन्स्वेदिति श्रुत्या जलभावापन्ना जीवाः तेन वर्णेण सह अन्नादि च तदीजमिति कर्मधारयसमस्तान्नादिवीजे प्रविशन्तीतिहेतोः तसिन् समय इत्यर्थः । भाष्यायेवकारः । ‘देवा वर्षं जुहति तस्य आहुतेरन्नं सम्भवतींति श्रुतेः । अन्यैरित्यादिग्राम्यार्थः अन्यैर्जीवैरित्यादिना कियते । ‘न्यग्रोधफलमत आहोतीदं भगव इति, मिन्धीति, भिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीत्यन्य इमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकैकं मिन्धीति, भिन्ना भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति, तत्र होवाच ये वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्य योदणिम् एवं महाश्यग्रोधसिष्टति श्रद्धत्स्य सोम्येतीत्युक्तव्रिद्यांशहुतजीवान्यैरप्यमिंवैः । यदा । तपोवीप्साकृतोऽग्नीवान्यैरुक्तादिजीवैर्नवांशोः अधिष्ठितो यो व्रीह्यादिः तसिन् । इति: परमपूर्ववदितिभाष्यार्थः । न पूर्ववदित्यसार्थः ‘वायुर्भूत्वे’त्यादिवदिति । तद्भावापत्तिरित्यसार्थः तत्साम्यमिति । अतिथिवदित्यादिमाप्य विवृष्टिं सा किन्त्वति । कार्यमात्रार्थं स्थितिर्गृहस्थितिः । पूर्वेतिमाप्य विवृष्टिं स्म पूर्वेति । अतिथिवैलक्षण्येन निरभिमानिगृहस्थः । एह एवोपैति शान्तिं यस्तद्वत् । व्रीहीत्यादीति । एवेति । तत्तद्भावमात्रं व्यवच्छन्नतिः । अभिलप्यत इत्यभिलापस्तस्मादिति सौत्राभिलापपदार्थः । अन्येष्टिवति । पश्यामिविद्याऽविषयेषु । तदधीति । ‘अन्तर्याम्यधिदेवादिपु तद्भव्यपदेशा’दिति सिद्ध्या । तान् व्रीह्यादीन् । आत्मत्वेनेति । व्रीह्यादिरदभिति । असत्यदार्थं आत्मा तत्त्वेनाभिमन्यन्त इत्यर्थः । हौस्येऽन्नेषीति । ‘अहमन्नमहमन्नं’मिति तैतीरीयथुतेः हौस्येऽन्नेष्यात्मत्वेनाभिमानो जीवस्य । अन्याधीति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठा-

कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्ट्वात् । तस्मा-
दग्धस्य रेतोभावो युक्तः ॥ २४ ॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवाना-
मशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात्, तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् ।
‘देवा अन्नं छुहति, तस्या आहते रेतः सम्भवतींति देवैराहुतिरूपेण होमवचना-
च्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् ।
तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवाक्षम् ॥ २५ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पापाद्वसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो होम्ये जीवे न । तथाच क्लेशभावा-
देव कण्डनचर्वणादिदश्यायमपि नापगमः । अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोप इत्यर्थः ।
तदेवाद्विशद्यन्ति अधिष्ठाने हीत्यादि । हि यतो हेतोः । अधिष्ठाने अधिष्ठियतेऽनेत्यधि-
ष्टानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः । ननु मा भवतु
क्लेशोऽस्य, तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गतेऽस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां
तादश्क्लेशोत्तरमपि जीवसत्त्वायां मानमाहुः मरणोत्यादि । तस्मादिति । जीवसत्त्वसोपपादि-
तत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ शुद्धप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । अन्यस्येति ।
अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ इति पष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रद्धिः ।

नात् । न कोपि दोष इति । व्याख्येयं भाष्यम् । व्याख्यान्ति स पापाद्वेत्यादिना । वाकारद्वयं
पूर्वतत्त्वात् । अस्येति । जीवस । अदोष इति । क्लेशजडभावरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद-
माहुः नत्विति । अस्येति । वृष्टियुक्तजीवस । जीवान्तर इति । हुतजीवादन्यस्मिन् जीवे गतेऽ-
स्यापि हुतजीवसापि । कथमिति । केन प्रकारेण कस्य रेतोभावः उभयाभावात् । मरणोत्यादीति ।
हिंस्यं मरणं ग्राहम् । कृमिः देहसमवायिकः । ननु क्लेशेन जीवो देही गतः कृमिजीवापगमे क्लेशा-
न्तरभावात्कथं क्लेशोत्तरमपि जीवसत्त्वेति चेत् । सत्यम् । मरणोत्तरक्षणे कृम्युत्पत्यङ्गीकारणे पूर्वक्लेशस-
त्वात् । तद्वावच्छेदेन तस्य तत्कर्मफलभोगे तु मरणानन्तरमशुद्धेदेहे वृष्टिजीवो जलात्मा ग्राहा ।
तथा च मृतदेहैकदेशः कृमिः स जीवस्तद्वावच्छेदेन कर्मफलभोगेनादोपात् । अधिष्ठान इत्यस्य पुरःस्फू-
र्तिकार्थं देहो भासते, तदा देहोऽविशिष्टोऽविष्टानम् । आग्रहेयम् । जीवसत्त्वस्येति । अवूपजीवस-
त्वस । अशुद्धिग्रंथं वाच्याधिकरणरचना च ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ स्फुटमिति । अन्याधीति । अन्येषां हुतव्यति-
रक्तानां अधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यमगतावनेकदेहसाध्यैकनरके अशुद्धत्वाच्छुद्धस्य देहान्तरेऽशुद्धत्वाद-
शुद्धमन्नं वृष्टिजीवरूपमन्नं स्यादिति । ‘प्रतेन दिष्टमितोऽप्य एव हरन्ती’त्वं तदपायकल्पनात् ।
आहुतिरूपेणोति । ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान’मितिवातिकेनामेदतृतीया, प्रकृत्या चासरितिवत् ।
होमेति । अशुद्धस्य होमवचनात् । अन्यस्येति । भाष्यप्रकाशे व्याख्यातम् । पञ्चामिविद्यासाधितदे-
हिभिन्नस । अशुद्धस्येति । भाष्यप्रकाशविशेषणम् । एवेति । संस्कारेतरव्यवच्छेदकः । शुद्धिरिति ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ (३.१.७.)

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतोभावः, वाल्यकी-
भारवार्धकेषु व्यभिचारात्, तारुण्येषि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति, जातमपि न
नियमेन योनौ सिच्यते, नापि देवापेक्षा, पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य,
परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुणं च देशका-
लसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न श्वेतत् सर्वजनीनं सार्वत्रिकं च ।

भाष्यप्रकाशः ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः पञ्चमेत्यादि । विचारयतीति ।
फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोत्र विचारांश्च इत्याकाङ्क्षायामाहुः नन्वित्यादि । चतुर्थ्या-
मन्नाहुतो पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाप्नित्यम्, तदा वाल्यादौ तद्वोमस्य नैष्फल्यम्, यदि तारुण्य-
विशिष्टत्वेनाप्नित्यम्, तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम्, अथ यजाते रेतत्तेनैव पञ्चम्याहुतिः,
तदापि होमानियमः, अथ नियमः, तदापि न देवापेक्षत्यतो विचार इत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति पुरुषेत्यादि । सूत्रे रेतःसिकपदोक्या पुरुषपदव्याख्यानात् 'पुरुषो
वा च गौतमापि' रित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोप-
रद्धिमः ।

सा मर्यादायाग्, न तु ब्रह्मभावे 'सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीपये'ति । मर्यादायां तु वर्तत एव,
संस्कारवैयर्थ्येन तद्वोधकवेदानर्थक्यप्रसङ्गात् । यावज्जीवमिति । संस्कारान्हीकारे एकदिनेनामि-
होत्रफलसिद्धेः 'यावजीवमिहोत्रं जुहुया' दित्यत्र मध्ये पापे तच्छोधकसंस्कारस्य यावजीवं पापशोधना-
तिरिक्ता का गतिः स्यादिति प्रश्नः । सौत्रं हेतुं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । प्रसिद्धेवकारः ।
एवमनशुद्धिरुक्ता । अधिकरणरचना लेवम् । चतुर्थ्याहुतिविवेषः । पापजन्यत्वमन्नसोपपद्यते न वेति संदेहे;
ज्ञानोप(योग)योगिदेहानुपयोगात्रोपपद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु संस्कारशब्दात्संस्कारार्थं पापजन्य-
त्वमन्नसोपपद्यत इति शुद्धमन्नमिति ॥ २५ ॥ इति पष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ फलमिति । 'तसा आहुतेर्गम्भः सम्भवती'ति गर्भः फलम् ।
तस्यृथकृत्याप्निमे विचारयितुं केवलां विचारयन्तीत्यर्थः । सूत्रान्तरे फलविचारस्तु पष्ठाहुतिग्रहणाय । तेन
गर्भानुकूलो कथं पञ्चमाहुतिविचार इति कुचोद्यं निरस्तं वेदितव्यम् । नच गर्भानुकूलो न्यूनतानिग्रहस्या-
नमिति वाच्यम् । वृहदारण्यकपृष्ठाभिसंग्रहार्थमेतावदुक्तो न निग्रहस्थानमिति । तत्र गर्भशब्दाभावात् ।
'देवा' पुरुणं जुहति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्त्रवर्णः सम्भवती'ति शुतेः । पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतस्तु कारण-
त्वादुभयवेति पष्ठचा आहुतेर्विचारेषि न निग्रहस्थानमिति । दृष्टानुसरेण व्याख्यानिति स्म चतुर्थ्याभिः-
त्यादिना । तद्वोमस्येति । रेतोहोमस्येत्यर्थः । तारुण्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अयतेति । पुरीपा-
दित्यावात् न सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमितिमाध्यं विवृण्वन्ति स्म अयतेति । होमेति । धौतवाससि-
सेकाद्योमानियमः । नापीतिमाध्यं विवृण्वन्ति स्म अयतेति । पूर्वोक्ततिः । रेतस्त्वेन अन्तर्व्यन् कार्य-
कारणभाव उक्तः श्रूतो । तत्र 'योपाद्मो देवा रेतो जुहूती'ति रेतोहोमनियमश्च उभयत्र 'पुरीपत्वेनान्तर्व्य-
नापि कार्यकारणभावात्कूर्त्रं पूर्वोक्त आशङ्कोक्तो दोपः । कार्यकारणभावग्राहकान्वयव्यतिरेकव्यभिचार-
रूपः । द्वितीये तु धौतवाससि सेकात्तत्तदिन्द्रियदेवहोमकृतान्नियमे पूर्वोक्ते इति । तत्रिरास इत्यर्थः ।

तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोपि व्यभिचारः । कथं पुरुषशब्दभात्रेण च
ज्ञायते, तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

निरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति पौरुषभिल्यादि । तथाच पुरुषदेनैताद्धो रेतःसिगाभिप्रेयते,
ताद्धो योऽन्नहोमः, स प्राणाभिहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकाराणेति तत्र देवापेक्षा । न हीन्द्रियाधिष्ठात्-
देवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते । ईश्वरेज्जया भवनेपि तेषामेव द्वारत्वात् । अत एव
रश्मिः ।

पौरुषभिल्यादीति । अत्र 'कृतौ भार्यामुपेया' दिति श्रुत्या भार्या देशः कृतुः कालः संश्रौतं विधानं तेन
संविधानेन मध्यवत् । पुत्रमन्यवाक्याणोक्तं 'धहु वा इदं सुसस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ।
तदमिष्टशेदनु वा मध्येत यन्मेऽय रेतः पृथिवीमस्कान्सीवदोपधीरप्यसरथदपः । इदमहं तद्रेत आददे
पुनर्मामेतिनिर्दियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरत्ययो विष्वया यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादा-
यान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निष्ठुड्या' दित्यत्रोक्तमध्ययुक्तं रेतः तस्य सेकसामर्थ्यम् । विहितत्वार्थं तृती-
यान्तं कारणत्वार्थम् । मध्यवदिति रेतोविशेषणम् । न द्येतदित्येतच्छन्देन पूर्वभाष्यसङ्घातिः । एतत्पौरुष-
भिल्यार्थात् । तदर्थं होमार्थम् । देवापेक्षा इन्द्रियदेवापेक्षा । तथा सतीति । इन्द्रियदेवापेक्षया
शरीरकारणत्वे सति । न कोपि । ज्ञानोपयोगिशरीरत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभावाः । अत्र, 'तं
विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुत्युक्तविधाकर्मपूर्वप्रज्ञारूपकारणव्यभिचारो न । साधारण-
देहत्वेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वेन कार्यकारणभावात् । तृतीरणिमणिन्यायोऽत्र । भाष्यसिद्धार्थमाहुः तथा
चेति । एतादृशा इति । देवकालसविधानेन मध्यवद्रेतसेकसामर्थ्यवान् रेतःसिगाभिप्रेयते । स्वेण
'पुरुषो वावे'ति श्रुतौ पुरुषो रेतःसिगिति प्रयोगाद्रेतःसिक्त्वेन रूपेण पुरुषोभित्यतिः । घटः पृथिवीस्त्र
पृथिवीत्वेन घटोपक्षित्विवत् । एतेन मध्यवद्रेतःसेकसामर्थ्यमित्यन्तं भाष्यसिद्धार्थं उक्तः । तत्सङ्गत्वर्थं
तादृशा इत्यादिग्रन्थः भाष्यीपैतत्पदार्थः इत्यन्तः । सुगमान्वयस्तूक्तः एतच्छन्दार्थः पौरुषमिति पूर्वम् ।
प्राणाग्रीति । 'यदन्नमभि वहुधाति राजन् रूदैः प्रजग्मयं यदि वा विशाचैः । सर्वत ईशानो अभयं
नः कृणोतु शिवभीशानाय स्वाहेऽति । अग्ने 'प्राणाय (प्रदानाय) स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहेऽति कनिष्ठिकायाङ्गुष्ठाहुएन च प्राणे लुहोती, अनामिक्याऽपाने,
मध्यमया व्याने, प्रदेविन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेका एक ऋषौ जुहोति । अत्र पुष्टिमार्गे गिवः
प्रथमः 'मद्गतपूजाम्यधिके'ति वाक्यात् । तदगे पश्च प्राणाः । तदमे प्रकारः । तत्र अत्यधीत्यतिशन्दा-
न्वयः । राजन् वरुण । 'यन्मे भुक्तमसाधूनां पापेभ्य प्रतिग्रहः । तत्रो वरुणो राजा पाणिना
द्यावमर्शत्विति श्रुतेः । प्रजग्मयं प्रभक्षितम् । नोऽसाक्तम् । कृणोतु विकरणव्यत्ययः । उं वापित्वा
शः । स्वादा देवतोदेशेन त्वक्तमन्नम् । कनिष्ठिकाया इत्यत्र ककोरेज्जिकारः कनिष्ठिक्या । लुहोतीति
दीर्घिपाठे ई । एका इत्यात्रो ढः । एक इति सत्यन्तम् । सर्वनामसंज्ञाया वेदे विकल्पात्-
सिन् । कस्यै वृशणि । प्राणाभिहोत्रोपनिषदादीत्यत्रादिना तैतिरिये 'अन्नं न निन्याचद्वत्तम् । प्राणो
वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठित' इत्यादि । पुत्रमन्य-
भ्राक्षयं च अग्ने स्फुटग् । तत्र देवापेक्षेति । तदर्थं देवापेक्षेति भाष्यार्थः । तत्रेत्यस्य होम इत्यर्थः ।
देवापेक्षापां सुक्लिमाहुः नहीति । इन्द्रियं मनस्तदाद्यधिष्ठातुदेव ईशानादिस्तस प्रसादस्तं विना । तथेति ।
प्राणाभिहोत्राद्युक्तप्रकारेण । तेषामिति । देवानाम् । एवकारस्तु श्रुत्यादी दर्शनात् अन्वयवच्छेदकः ।
अत एवेति । तथा सतीति भाष्यसिद्धार्थः । इन्द्रियदेवापेक्षया ज्ञानोपयोगिदेहकारणत्वादेव ।

तत् कथं पञ्चमाहुतात्रेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्निश्चम्, रेतःसिन्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिंयोगाभावः ॥ २६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं रेतःसिंयोगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मान्ब्रह्म रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्यत्राद्वाहणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदोषनिरास इत्यर्थः । कथमित्यादि । भवत्वन्यत् सर्वम्, तथापि पुरुषब्दमात्रेण सर्वसाक्षस्य रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अन्नपदोत्तरं क्रिन्त्विति शेषोऽन्याहार्यः । तथाच पुरुषामौ आहुतिर्निश्चम्, किन्तु रेतःसिंयोगः सेत्यर्थः । ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिः, तथापि पूर्वाधिकरणेनानेऽन्याधिष्ठानस्य साधितत्वात् तज्जन्ये रेतस्यपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः योगशब्देनेत्यादि । तथाच तत्रैक रक्षिमः ।

तेन ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः । तत्र देवायेष्टेत्युक्तत्वातत्रेत्यस्य होम इत्यर्थात् ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवकृतहोमत्वेन कार्यकारणभावो वा । एतेन तथासतीत्यस्यार्थो जातः । अतः परं न कोपि व्यभिचार इति भाष्यसिद्धार्थः । तस्य देवैर्हुतसाक्षसार्थात् देवकृतहोमस्य रेतोभावः, न पुरीपभावः । पुरीपस्य ज्ञानोपयोगिदेहत्वाभावात् । योनाविति । धौतवाससो ज्ञानोपयोगिदेहानुपयोगात् । योनौ नियमेन सेकश्चेत्यर्थः । पुत्रमन्येति । वृद्धाराण्यके 'एपां वै मूतानां पृथिवी रस' इत्यारम्भकं पुत्रमन्यत्राद्वाहणम् । तदुक्तरीतिः । 'एपां वै मूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोपध्यः वोपधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुष्पस्य रेत' इति श्रुत्युक्ता तयान्ब्रह्म रेतोभावः पुष्पेऽन्नाहुतिद्वारा । तथा 'स ह प्रजापतिरीक्षांचके । हन्तासै ग्रतिष्ठां कल्पयानीति । स क्षियैससुजे, ताऽसृष्टाप उपास्ते' इति श्रुत्युक्ता तया । योनौ नियमेन सेकश्च भवतीति सुखेन, रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभावः, न पुरीपत्वेन अन्नत्वेन, अश्रुतत्वात् । अतएव विहितकर्तृणां सात्त्विकानां नियमेन योनौ सेकः, न (धौतवा)सप्तिः । यथा 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति' इत्याचार्याः । पूर्वोक्तेति । भाष्ये । न कोपि पूर्वोक्तो व्यभिचारः । स व्याख्यातस्यात् सतीत्यादिभाष्यविभागे पूर्वम् । किन्तु रेतःसिंचीति । तेन रेतःसिंचियोग इति विगृह्य सप्तमीति योगविभागात् 'सह सुपे'ति वा समोसः । तथा च रेतःसिंचियोगः रेतःसिंचीति रेतःसिंच कर्त्तरि क्रिप् । किञ्च, रेतःसिंच्यन्नयोगः रेतःसिंकुपुष्पेऽन्नहोमात् अन्ययोगः । किञ्च, अन्नस्य विकारेऽन्नमय इति योगः । 'द्व्यचश्चन्दसी'ति सूत्रादिकारे मयद् । अन्नमयत्वं 'स एपोऽन्नरसमय' इत्यत्र पुष्पे प्रसिद्धम् । सेत्यर्थ इत्यर्थः । किञ्च, भाष्यप्रकाशे पूर्वोक्तः शङ्काग्रन्थोक्तो दोषे तस्य निरास इत्यर्थः । पुरुषपश्चाद्वेति । माष्यीयचकारादन्नशब्देन च । इत्यर्थ इति । अग्रे भाष्ये । अथेसानन्तर्य इत्याहुः अथेति । पुरुषपश्चमात्रेणान्नशब्देन च तदानन्तर्यात्सर्वसाक्षस्य रेतस्त्वं ज्ञाप्यते, ज्ञाप्यते यो यदनन्तरं जायते, स तस्य कार्यमिति । एवेति । 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः । तत्कथमिति । तच्चरीपम्भाहुतौ । अन्यथा छान्दोग्ये गर्भत्वेन वृद्धाराण्यके पुरुषत्वेन च कथं भवेदिति प्रश्नः । पश्चमाहुतौ 'देवा रेतो लुहति तस्या आहुतेर्गमः सम्भवती'ति छान्दोग्ये । वृद्धाराण्यके तु 'तसा आहुते: पुरुषः सम्भवती'ति । एवकारोऽन्याहुतिव्यवच्छेदकः । सिद्धमिति । स्वार्थवदन्तः सिद्धमाहुः अन्नेऽन्येति । अन्नेऽन्येषां जीवानां अधिष्ठानं सिति: तस्म । तत्सम्भव इति । अन्येषां जीवानां स्थितिसम्भवः । तत्र रेतसि । तदभावं अन्यजीवस्थितमावम् । तत्रेति । रेतसि । योगशब्देनेत्यादीति । रेतःसिकूशन्देन चारितार्थे संत्रे-

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (३.१.८.)

हृयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती' त्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलम्, वहिर्निर्गतं वेति । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिवाधः स्यात् । उपसंहारोप्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते । ततश्च पण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाद्बन्नानन्तरं न गुरुप्रसन्न्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य, परिहरति । योनेनिर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्रेरुत्थि-

भाष्यप्रकाशः ।

एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योपि । अन्यथा वहव एव शादिवदुत्पदेन, नत्वेक इत्यर्थः ॥ २६ ॥
इति सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ सूक्ष्मप्रयोजनमाहुः हृयमानमित्यादि । उपसंहार इति । 'इति रश्मिः ।

योगशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यत उक्तं योगशब्देनेति । रेतःसिचि योग इति योगशब्देन । अन्नापीति । रेतस्यपि । अन्याधिष्ठाने अन्येषां जीवानामधिष्ठाने रेतःसिग्योगाभावो न । अथमर्थः । रेतःसिक्षयन्दो रुद्धः । 'रुद्धिर्योगमपहरती' ति प्रसिद्धिनैयायिकानाम् । तेन रेतःसिक्षयन्दः एकजीवयुक्तं रेतसि रुद्धः, सोऽन्याधिष्ठाने रेतसि सति पुरुषे न प्रवर्तते । अतोऽनेकजीवयुक्तोऽतः सिचि प्रवृत्त्यर्थं योग आदर्तव्यः । अवयवशक्तिरूपः । तथाच रेतःसिग्योगाभावो न अनेकजीवयुक्तोरेतःसिचि । अतो यमले ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वाद्वाहुत्पत्तिः । ननु 'रुद्धिर्योगमपहरती' त्युक्तमिति चेत् । न । वेदान्ते योगः, वेदे योगशुद्धिरिति भीमांसाकारिकायामुक्तलेन नात्र तत्पृथिविरिति । तथा च सूक्ष्मार्थः । रेतःसिग्योगः अथेति द्विपदमिदं सूक्ष्मम् । रेतःसिक्षयन्दो यौगिकः, न रुद्धः, यमले ज्ञानोपयोगिदेहवति पुरुषाम्बाहुत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो रेतःसिचि योगः रेतःसिग्योगः । अथेत्यानन्तर्ये प्रसिद्धः । रेतःसिग्योगः पुरुषे । आनन्तर्य रेतसि । पुरुषहुतान्नस्य रेतोभावश्चुतेः । 'पुरुषो वाव गौतमामि' रित्युपकम्य 'देवा अत्रं शुद्धति तस्या आहुते रेतः सम्भवती' ति श्रुतिः । 'तर्कप्रतिष्ठान' सूत्रेणानुमानसाभावात् शब्दार्थयोर्वैयथिकरणम् । 'केचिदित्र जन्मादिस्त्रव्रतमुमानमिति वर्णयन्त्यती' ति भाष्ये केचित्पदात् । तथा च अथ पुरुषान्नानन्तर्यात् रेतसि पुरुषे रेतःसिचि योगः, न रुद्धिरित्यर्थः । अत्र पञ्चमाहुतिर्विषयः । तत्र गर्भः फलं पुरुषो वेति श्रुतिद्वयीजे संशये । यद्वा । पुरुषेऽज्ञहोमो रेतःसिचि वेति श्रुतिसूत्रीजे संशये । पूर्वसंशये तु गर्भं एव कारणलातुरुपेऽपीति पूर्वपक्षे, उभये फले श्रुतत्वादिति सिद्धान्तः । पुरुषेऽज्ञहोमः श्रुतत्वात् तु रेतःसिचि सौत्रत्वादिति पूर्वपक्षे, रेतःसिग्निति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ इति सप्तमं रेतःसिग्योग इत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ हृयमानमित्यादीति । अवरुपं रेतोरुपं च । एवेति । दर्शनादिलेवकारः । श्रुतीति । 'गर्भः संभवती' ति श्रुतिवाधः । पूर्वपक्षसत्त्वादाधशब्दः । पूर्वपक्षिणो हि श्रुतोर्विरोधे विकल्पस्य मानवसास्कृतेः । अर्थवादत्वात् । पण्मासेति । तदनन्तरं नवमे भासि । 'अथ नवमे भासि स सर्वलक्षणज्ञानसंपूर्णो भवती' ति श्रुतेः । कुत उच्यते इत्यतो वृहदारण्यकसंग्रहादित्याहुः अग्रेरिति । योपारुपात् । एवकारो वृहदारण्यके 'तस्या आहुते: पुरुषः सम्भवती' ति श्रुतेः गर्भपुरुषपदवान्यशरीरेतत्व्यवच्छेदकः । गर्भपुरुषप्रस्तुत्यस्यैव फलत्वाच्छेद-

तस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । भातृपरिपालयत्वाय गर्भवचनम् । कललादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु ख्यं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहारः । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन गार्भिकज्ञानित्वसाप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायथा तस्य ज्ञानस्य तिरोधानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिवाधं परिहरन्ति मात्रित्यादि । उपसंहारानुपत्तिं पूर्वपक्षमते वैधयन्ति कलिलेत्यादि । शरीरशब्देनेति । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः । अधिकरणार्थनिगमनेनेतत्पादार्थमपि निगमयन्ति तस्मादित्यादि ॥

अत्रैतद्रोधम् । रंहतिसुत्रे 'प्रश्ननिरूपणाम्या'मित्यनेन पञ्चामिविद्यैव विषयत्वेनाद्वा । पादान्ते च 'योने' शरीरमिति सूत्रेण 'पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चमाहुतिफलमेव विचारितमिति स्पष्टं प्रतीयते । श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चामिविद्याशेषत्वेनैव, भूख्या तु पञ्चामिविद्यैवेति 'य एतान् पञ्चामीन् वैदे'त्युपसंहारात् तस्य फलसंबन्धावाचगम्यते । एतस्य पादस्य सुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादनरक्षणः ।

दक्षतात् । गार्भिकज्ञानित्वस्यापीति । अपिना गर्भपुरुषयोर्मध्यभावस्य । गार्भिकज्ञानं तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धम् । अप्रयोजकत्वं पञ्चामिविद्यायामपि । किंवा, गार्भिकज्ञानित्वम् । 'प्रत्युक्ताले प्रयोगादेकात्रोपितं कललं भवती'त्युपकाम्य 'जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः । यन्मे परिजनसार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दद्येहं गतासो फलभागिनः । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपदे महेश्वरम् । अशुभक्षयकारकं पशुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपदे नारायणं'मिति गर्भोपनिपच्छुलोक्तम् । वैष्णव्यत्येति । 'अय योनिदारणं संप्राप्तो यज्ञेणापीड्यमानो भहता दुःखेन जातमात्रत्वं यैष्णवेन यायुना संसृष्टः तदा न स्मरति जन्मरणानि न कर्म शुभाशुभं विन्दती'ति गर्भोपनिपच्छुतेः । तस्येति । गार्भिकस्य । शरीरेति । वृहदारण्यकोक्तपुरुषफलपत्रे । गर्भेति । गर्भश्रुतिविकल्पं परिहरन्ति । चाषवायोऽत्र चाषशब्दार्थः । कललेत्यादीति । 'एकरात्रोपितं कललं भवति सप्तरात्रोपितं शुद्धं अर्थमासाम्यन्तरे पिण्डं मासाम्यन्तरे कठिनं मासाद्येन यिर' इत्यादिश्युतेः । कललं शुक्रगोपित-मित्रतम् । शुद्धं वर्तुलाकारम् । पिण्डं पेशीमांसपिण्डाकारम् । तेनेति । सौत्रेण । भाष्ये । नत्यति । देहवृद्धमावात्सुप्ते । तदभीति । शरीराभिमानोपचयेन । 'दिव उपचये' । पचाशन् । प्रकृते । निगमनेनेति । पश्यन्तपटित्वेन तथा । तस्यात्पर्वतो वह्विमानिति निगमनवत् । तस्मादित्यादीति । साधनेति । 'अमयो दृष्ट्वा'ति शुतेरपिद्वादिसाप्तं होमश्च साधनं तत्सहित इत्यर्थः । अधिकरणार्थोऽयम् । प्रश्नज्ञानमिति पादार्थः । 'तत्र प्रथमे पादे व्रशज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् ।

पञ्चामिविद्यैवेति । तस्मिन्देवकारोत्यन्व्यवच्छेदकः । एवेति । पुरुषप्रारीयोः पर्यायत्वादेवारोत्यन्व्ययोगव्यवच्छेदकः । 'यद इत्यं विदु'त्तियुक्तार्थिरादिमार्गवर्णं यमगतिवेतेपां योजनामादुः श्रुतौ चेति । प्रभेति । पञ्चामिविद्याप्रश्नेतरप्रश्नाः 'येत्य यदितोऽपि प्रजाः प्रयन्ती'त्वादप्रत्याराः । तदुपत्तेन । एवेति । तन्मध्यपालिनां तन्मध्यपत्तिमिति नियमादेवकरः । एवेतीत्युक्तेवकारमापंस्यायादुः य एतानिति । फलेति । 'य एतान्यमाभीन्वेद न यद तैत्पाचारन् पाप्तना स्थित्यते

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रार्थते ति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि 'य हत्यं विदु' रित्यत्र 'य एतानेव पञ्चाशीन् वेदे' त्यत्र च 'शुद्धः पूर्णः पुण्यलोको भवती' त्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता । वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने 'अतो वै खलु दुर्निष्पत्तर' मित्यादिना दृतीयस्थानव्युत्पादने च 'तस्माजुगुप्सेते' त्यनेनोक्तम् । तथा सति तत्त्वयोः पथोऽर्हानसैव फलम् । तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वेनोक्तम् । आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगः, तदपि प्रगोवोक्तम् । इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था । पुष्टिमार्गं तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि 'न दृतीय' इति द्वये साधितम्, अतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते पैरः, तदप्रयोजकम् ।

एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यन्नाङ्गीक्रियते, तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम् ।

अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वेदशसूत्रमङ्गीक्रियते । तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः । न दृतीय इत्यादिसूत्रचतुर्थं तु दृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभावधोधकम् । तत्र न दृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । आहुति-संख्यानियमं विनैव 'जायस्व त्रियस्व' त्यक्तप्रकारेण दृतीयस्थानोपलब्धेः । किञ्च । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन । पुरुषवचस्य मनुष्यजातिपरत्वात् । अपि च । पञ्चम्यामाहुतावापां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, न त्वपञ्चम्यां तन्निषिद्ध्यते । वाक्यमेदप्रसङ्गात् । अतो येषामारोहावरोही संभवतः, तेषां पञ्चम्यां रक्षितः ।

शुद्धः पूर्णः पुण्यलोको भवति य एवं वेदे'ति शुत्युक्तफलसम्बन्धात् । एवेति । अन्यसूत्रव्याख्यान-व्यवच्छेदकः एवेति । पुण्यलोक इति । पुण्यः पुण्यसाध्यो लोकोऽवस्थेति व्याख्यायाम् । ब्रह्मप्राप्तिरेवेति । लोको ब्रह्मलोकः । 'मुख्ये कार्यसम्बन्धात्' । अत उक्तं ब्रह्मप्राप्तिरिति । एवकारस्तु 'प्रज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् । दृतीयेति । 'जायस्व त्रियस्व' ति शुत्युक्तम् । तथा सतीति । वैराग्यब्रह्मज्ञानयोर्निरूपणीयत्वे सति । तदिति । वैराग्यम् । तयोः धूमतृतीयमार्गयोः । ज्ञानसैवेति । 'य एवं वेदे'ति शुत्युक्तज्ञानस्य । एवकारेण प्रज्ञानान् न स्वाधाकवैराग्येणाफलं भवतीलविरादिमार्गज्ञानं व्यवच्छिद्यते । तदत्रेति । वैराग्यमत्र पञ्चमिविद्यायां साधनचतुष्पात्तर्गतत्वाद्वैज्ञानेत्यादिः । प्रागेवेति । प्रथमसूत्रे एवकारोऽन्योगव्यवच्छेदकः । पैररिति । शङ्खरामानुजप्रभृतिमिः । तथाच भाष्यम् । 'प्रथमे तावत्सादे पञ्चाशिमाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्शयेते वैराग्यहेतोः । 'तस्माजुगुप्सेते' ति चान्ते श्रवणात् ।' 'उपासनारम्भाभ्यहितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृप्यं प्राप्य-तृप्यं चेति तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वप्तः सुखुमस्य मूर्च्छतश्च दोषाः परस्य च ग्रहणस्तद्रहिता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीयपादयोः प्रतिपादत् इति च भाष्यान्तरम् । तथेति । अप्रयोजकम् । तत्रैवेति । एवकारेणतरयोगो व्यवच्छिद्यते । न चन्द्रगतिरिति । 'ये वै के चासाहोकात्यवन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती' ति श्रुतेः सुकृतिविषयत्वात् पापिनां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समान इति । परन्तु सूत्रचतुष्पात्तर्गतिरिति भावः । तामेवाहुः न तृतीयेति । तृतीयं स्थानमुक्तम् । अन्यत्रेति । अर्चिरादिमार्गं धूमार्गं च । इत्युक्तेति । इति छान्दोग्योक्तप्रकारेण । वाक्यमेदेति । वाक्यस्य द्व्यर्थताप्रसङ्गात् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति,' नत्वपञ्चम्यां भवन्तीति वाक्यस्य द्व्यर्थता वाक्यमेदरूपा । आरोहेति । 'ते धूममिसम्भवन्ति धूमाद्रावि' मित्याधारोहः । 'तस्मिन्यावस्थामातुपित्त्वायैतमेवाद्यानं पुनर्निर्वर्तन्त' इत्यवरोहः । 'अपि

भाष्यप्रकाशः ।

देहोद्भवः । अन्येषां तु विनैव संख्यां च विनैव गम्यते च । द्वोणधृष्टसु-
भ्रासीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं र भ्रष्टसुभ्रासीनां
तु योपित्पुरुपविषये द्वे न स्तः । तत्र यथा संख्यानादरः, तथान्यत्रापि द्वेयः । वलाकापि रेतः सिंचं
विनैव गम्य धत्त इति लोकरूढिः । अपि च । चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भ्रिजयोहत्पत्तिग्राम्यधर्मं विनैव
दृश्यत इत्येवं सूक्ष्मत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये 'तेषां स्वलवेषां भूतानां त्रीण्येव चीजानि भवन्त्याण्डजं
जीवजमुद्भ्रिज' मिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात्, कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायाम्, 'तृतीयशब्दावरोधः
संशोकजस्ये' ति सूक्ष्मं लिखित्वा, 'आण्डजं जीवजमुद्भ्रिज' मित्यत्र तृतीयेनोद्भ्रिजशब्देनैव स्वेदजोप-
संग्रहो द्वेयः । स्वेदजोद्भ्रिजयोर्भूम्युदकोभ्यग्रमवत्त्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति ।

तदपि तथा । पञ्चामिविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुति-
शङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेयपैक्षैव नेति सूक्ष्मवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च, आहुतिनियमस्य बहुषु
व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्योकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे धूममार्गीयाः सर्वे तु न संभवन्तीति
तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्ण । ईदृश-
शब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

रदिमः ।

स्मर्यते'इति सूक्ष्मार्थमाहुः अपिचेत्यादिना । स्मर्यते इति । यथा 'सीता सीराशतो जाते'ति सीताविष-
यिणी स्मृतिः । प्रसृतिशब्देन 'उत्सङ्घातादो जन्म' इति नारदः । लोकेति । मदनसारिका । दर्शनाचेति
सूक्ष्मार्थमाहुः अपि चेत्यादिना । चतुर्विध इति । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भ्रिजस्तु विधा यस्य । विनै-
वेति । एवकारो दर्शनात् । कमयो दूषणानि । पञ्चामिविद्याया इत्यादिना । प्रकृत्यैवेति ।
प्रसिद्धचैवकारः । पुरुषशरीरभवनेतरस्वेदजोद्भ्रिजयोगव्यवच्छेदकः । पुरि शयनेपि स्वेदजोद्भ्रिजयोः
पुरुषश्वामिवृत्तिप्रसिद्धेः । एवेति । ननु स्मर्यते इति सूक्ष्मोक्तस्मृतिविरोधात्कुत एवकार इति चेत् ।
न । तस्याः स्मार्तविषयत्वेन श्रौतेऽप्रवृत्तेः । मायावत् । उपष्टमिका स्मृतिरिति चेत्, पक्षान्तरं भविष्यति ।
'तत्त्वमसी'त्यत्र तत् त्वमसीत्युक्त्वा 'मित्रा जीवाः, परो भित्रः, तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते प्रकृत्यैषेण
वेदवादेषु सर्वेषां' इति सूक्ष्मपृष्ठव्यो विग्रहः तस्य त्वमिति तद्वत् । अपैक्षैव नेति । अपैक्षावधारणं
न । प्रसंसङ्गसङ्गत्या सङ्गतं सर्वमिति चेत्, तत्राहुः किञ्चेति । वहुन्विति । द्वोणधृष्टसुभ्रासीताद्रौपदी-
प्रभृतिषु । ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन पञ्चामिवैमत्वेन कार्याकारणमावसान्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्तेन ।
पञ्चामिविद्याविषये यमले कुमार्या ज्ञानोपयोगिदेहाभावेनान्वयव्यभिचारः । द्वोणादिषु पञ्चामि-
विद्यामावेपि ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वात् व्यतिरेकव्यभिचारः । पुष्टिमार्गिषु नन्दप्रभृतिषु च । तेनाप्रयो-
जकल्पाकैमर्थ्योक्ताहुः 'प्रयोजनमनुदित्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति । तस्याम् । न सम्भवन्तीति ।
'अथ य इह कपुयचरणा' इत्यादिना शादियोन्यादिनिरूपणान् सम्भवन्ति । उदाहरणेन 'अहं मनुरभवं
सर्वेषां'स्वेनेकान्हुतिव्यभिचारशङ्कनिवृत्याकाङ्क्षापूरणाभावात् शैथिल्यमिति । ईदृशेति । अथमर्यः ।
संशोकजपदस्य स्वेदजे रुद्रप्रसिद्धत्वादत एव योगरुद्रेभावायौगिकलं वक्तव्यम् । योगश सम्यक् शोको
यत्र स्वेदे सम्बन्धविषयेषेणति संशोकः स्वेदस्तजन्य इति । एवं चैतादशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावः । यदि
च लक्षणा, तदाप्यप्रयोजनवती सेति । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति । सिद्धान्ते तु अप्यु संशोक-
जपदस्य श्रौतो योगः । शोकाशुपु लक्षणाग्रदेषि 'यदश्रवशीयते'ति शुल्काशुपु समवायिकारणत्वोपनाव्य-

भाष्यप्रकाशः ।

तथा, साभाव्यापत्तिस्त्रे, समानो भावो रूपं येषां ते समावाः । तेषां भावः साभाव्यं साहृष्ट्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणि-नीयानुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यमास्कराचार्याभ्यां तु साभाव्यापत्तिरित्येवं स्फृप्तपाठो भेद्यते ।

मध्याचार्यैस्तु तद्वापत्तिरित्येवं भेद्यते ।

तन्मतं तु न मयानूद्यते । अप्रसिद्धशुत्युदाहरणेन मित्रविघत्वादिति ।

मिक्षुस्तु, कृतात्यसूत्रादारभ्य संशोकज्ञसेत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोह-प्रतिपादकमङ्गीकृत्य, कृतात्ययादिसूत्रचतुर्दये कर्मशेषपूरपमनुशयम्, अनिष्टादिकारिणामित्यादि-सूत्रचतुर्दये प्रयत्नां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम्, न तृतीय इति सूत्रे च, यथोक्तारोहावरोहा॒ सर्विनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । ‘अथैतयोः पथोर्न करतेरेणचन तानीमान्यस्कृदावर्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति ज्ञायस्य मित्रये’त्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । ‘तसाज्ञुगुप्तेते’ति छान्दोग्यशुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाव्यभावं साध-यित्वा, श्रुतौ या पञ्चामिक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः, साप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकज्ञपदं च सर्वव्याख्यातवान् ।

रसिमः ।

योजनवती सेति । पाणिनीयेति । अयमाशयः । समानस्य सादेशे प्रकारद्वयं संभावितम् । ‘समानस्य छन्दसमूर्धप्रभृत्युदकेषु’ इति सूत्रे समानसेति योगविभागेन सादेशः । यथा सपक्षः साधर्म्यमित्यादि । अथवा । ‘ज्योतिर्जनपदराविनामिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्बुद्धिं’ ति सूत्रे रूपशब्दस्यार्थपरत्वमङ्गी-कृत्य सादेश इति । तदसङ्गतम् । योगविभागस्य भाष्याउक्त्वादिति स्थितं देखते । अतएव सपक्षः साधर्म्यमित्यत्र सदृशवचनस्य सहशब्दस्य सादेश इति दीक्षिताः । एवं द्वितीयसूत्रेषि रूपपदस्यार्थपरत्व-सप्तन्यैर्न स्त्रीकृतमिति । अत उक्तं पाणिनीपानुज्ञासनान्दद्विज्ञानादिति । तत्त्वं लेतत् । समानो भावो येषामित्यसपदविश्रृद्धं स्त्रीकृत्य सदृशवाचकस्य सहशब्दस्य ‘बोपसर्जनसे’ति सूत्रेण सादेशे सत्त्वे ष्यति च कृते साभाव्यमिति सिद्ध्यतीति व्याख्यानानात्तरमेतदिति । को विशेष इति चेदुच्यते । साभाव्यापत्ति-रित्यस्य तन्मते आहुतावाकाशसाम्यापादनमित्यर्थं भवति । आपत्तिरुद्देन तस्यैवर्थस्य प्रतीतेः । स चासङ्गतः । सादृश्यापादनस्याविवक्षितलात् । यदप्यापत्तेः प्रापणमप्यर्थः, तथाप्यवक्तव्यः । असर्वथत्वा-द्विरुद्धमतिकृत्वाच । ‘तीर्थान्तरेषु खानेन समुपार्जितसत्कृतिः । सुरक्षोत्सिनीमेष हन्ति संप्रति सादर’-मित्यत्र गमनार्थहन्तीतिवत् । ‘सुधाकरकराविशारदविचेष्टिः । अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्ण-याम्यह’मित्यत्राकार्यमित्रमितिवच । अत्र कार्यं विना मित्रं मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु मित्रमिति प्रतीतिः । तस्मादस्मदुक्तमेव साधीयः । किंव, अख्यपदविग्रहस्त्रीकरोपि समस्यमानयावत्पदाघटितत्वस्य विग्रहेऽभावेन मुख्यलक्षणानाकान्तत्वात् यथाकथयित् अख्यपदविग्रहोऽव वक्तव्यः । तदपेक्षयाऽसमस्त-लेन व्याख्यानमेव ज्याय इति । अत एव न घटुवीहेस्ताद्यनिलत्वमिति शब्दरलकारः । सूत्रपाठ इति । भिद्यते स ताम्यां भेद्यते । ष्यन्ताव्यकृ । तद्वाचेति । उत्सकान्तरे तु तत्साभाव्यापत्तिरिति पठ्यते । व्याख्यानं तु तद्वाची गतिः, तत्स्तीती स्थितिरित्येवं तद्वापत्तिरिति । अप्रसिद्धेति । पुस्तका-न्तरे तु ‘धूमो मूत्राद्वं भवती’नि शुतिरुद्धता । प्रयत्नामिति । प्रयाणं कुर्वताम् । अन्येषामिति ।